

Szocialista tudás Könyvtára

OTTO BAUER:

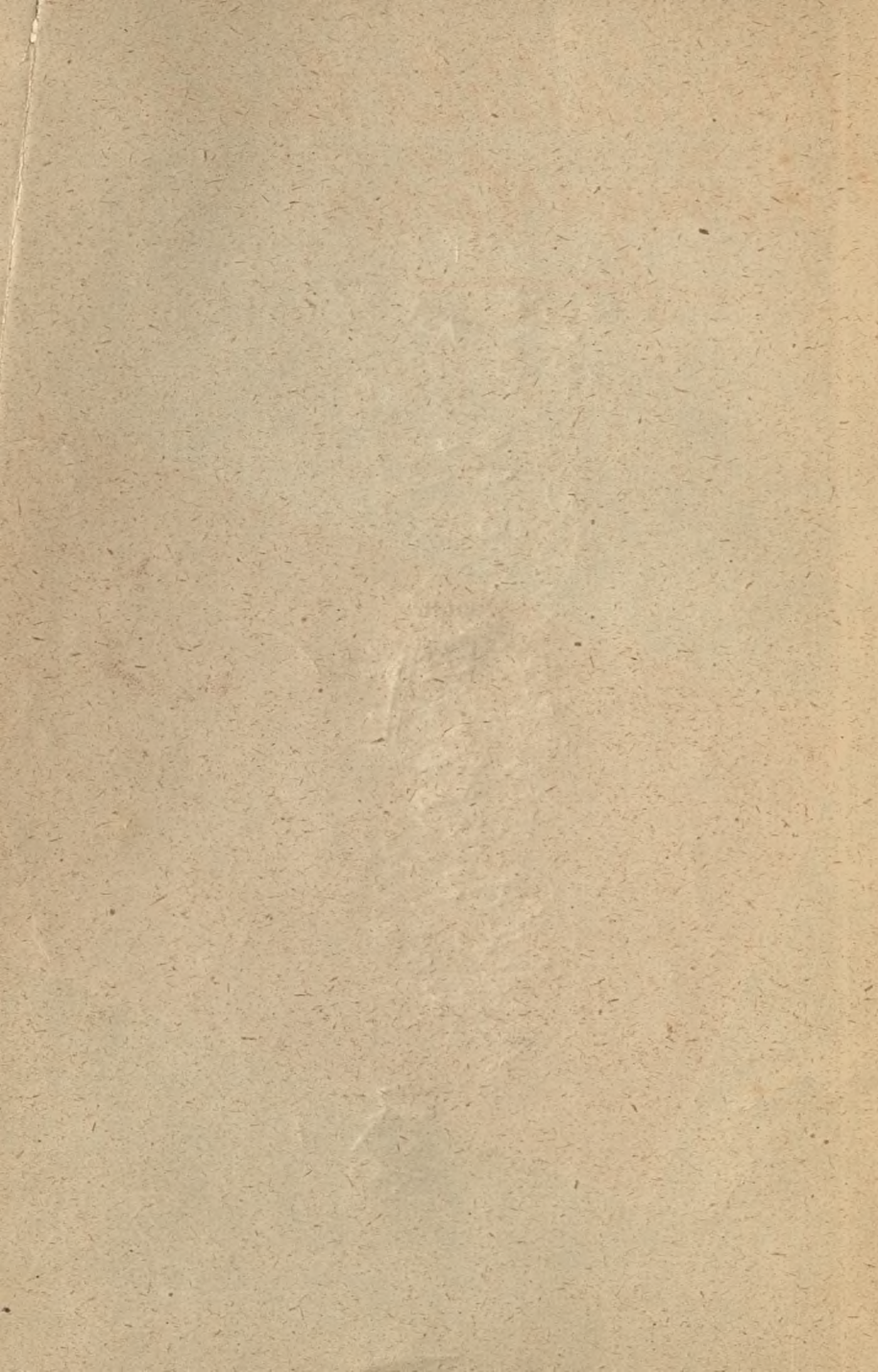
A KAPITALIZMUS VILÁGKÉPE

Bevezető a szocialista filozófiába

Fordította:

SZERDAHELYI SÁNDOR

OTTO BAUER:
**A KAPITALIZMUS
VILÁGKÉPE**

Bevezető a szocialista filozófiába

*Imaginaria mundială a capitalismului
Introducere în filozofia*

Fordította: - *traducător*

SZERDAHELYI SÁNDOR

NÉPSZAVA-KÖNYVKIADÓ

50.392.14 (100)
41.8

577413R

Biblioteca Județeană
— CLUJ —

577.413

Felelős kiadó: Lányi Margit.
Világosság Könyvnyomda Rt. Budapest VIII, Conti u. 4.
Felelős nyomdavezető: Eperl István.

Pi/B 30

ELŐSZÓ

Alois Riehl a „Philosophie der Gegenwart“ („Korunk bölcselete“) címen kiadott előadásorozatának bevezető részében behatóan foglalkozik azzal a válsággal, amelyben a filozófia, a bölcselkedés tudománya elmerülni látszott a 19. század derekától kezdődően. Ezt a válságot a természettudomány roppant erejű előretörése idézte fel: úgy látszott, hogy a természettudomány az emberi szellem minden lehetséges kérdésére megadja a választ, és pedig mind az egyes tudományos részletkérdésekre, mind a világot egyetemesen felfogó általános kérdésekre. Nemcsak a szélesebb köröket, de a tudomány képviselőit is elképzelte a tudományos kutatás gyakorlati eredményeinek ez a tüzijátéka, amelyben máig is részünk van és méltán tölt el valamennyiünket bámulattal. Még azok a tudományos kutatók is, akik bezárkóztak egy-egy speciális munkakör szűkebb határai közé, jogosítottknak látták, hogy a megismerés és a világnézet kérdéseit, a valóságkutatás bölcselati munkáját a tudományon kívülállónak, sőt tudománytalannak tekinték. Mosolyogtak azokon, akik a részjelenségek és viszonylagosságok fölé emelkedő egyetemes értékek és igazságok felé törtek, hogy velük szemben, kézlegyintéssel intézzék el Platon és Kant tudományát...

Ez a válság elmúlt, a gondolkozás azóta közelebbről is megvizsgálta a természettudomány szerepét, munkakörének határait és gondolati eszközeit. Kiderült, hogy a természettudományban is a „tisza elmélet“ messze lemaradt a gyakorlati sikerek mögött: egyetlen lépést sem tehet spekulatív úton létrehozott feltevések nélkül és amiközben mereven szemben áll az „abszolút“, a „kézzelfogható“ dolgoktól független valóságok elfogadásával, elméleti elvonások alakjában kénytelen „abszolút“ dolgokból kiindulni. Ez az ellentmondás azonban nemcsak a részigazságok kiderítésénél tör a felszínre; a természettudomány nagy általános törvényszerűségei is a gondolkozó agy elvonó, spekulatív munkájának az eredményei; — nem hiába „gyanusították“ meg Robert Meyert azzal, hogy az energia megmaradásának világtörvényével a — metafizika „bűnébe“ esett. A dolgok különös iróniájaképpen a filozófiát megtagadó irányzatnak egyenes folytatása lett annak a filozófiának a feltámadása, amely — a különböző, úgynevezett prag-

matikus bölseleti, de *bölseleti* iskolák keretében — a természet-tudományos és bölseleti megismerés célját a megismerés emberi hasznosságában és nem valamely el nem érhető abszolút igazság kutatásában ismeri fel.

Amikor *Kant* megvizsgálta a metafizikai, tehát a tisztán gondolati eszközökkel történő kutatás és megismerés határait, megismerésünk értékének kritikai vizsgálatával el nem hárítható feladatot rótt a bölseledő gondolkodására. Az *ismeret-elmélet* alakjában egyenesen lehetővé tette, hogy az egyes és az összes szaktudományok összefoglaló, értelmező, ellenőrző tudományaként a bölselet a maga történelmi szerepének ropant területét elfoglalja. A *logika*, a helyes gondolkodás formáinak tudománya pedig épen a napjainknak a *lét* és a *változás* viszonya körül támadt, joggal izgalmasnak mondható határkérdéseiben a megoldás kulcsát adta kezünkbe. Teljes erővel izzanak a válságkorszak *erkölcsbölseleti* és *esztétikai* problémái is.

Az emberiség tehát, súlyos megpróbáltatásaiban, nem érte be a tudományok nyújtotta gyakorlati igazságokkal: az *egyetemes megismerés* vágya töltötte el. A pusztá hasznosság szatócsezsellemével szemben *nagy eszmékre* vágyott, amelyekre egy életet feltenni érdemes. Magyarázatot követelt újra a gondolkozástól, hogy jelenének zavarait áttekinthesse, létének értelmét, cselekvéseinek helyes célját és eszközeit felismerje, keresse a világ és az ember viszonyát. Értelmi és érzelmi köz-szükségletté vált újra a világnézetek kialakítása.

A polgári gondolkodás, amely alig néhány évtized előtt még vagy tagadta a bölseleti gondolkodás értékét vagy esküdött az „erőanyag“-dualizmus forradalmi jelentőségére, erre a metafizikát tagadó metafizikai kísérletre, olyan filozófiai irányokban merült immár el, amelyeknek homályában a polgári lét *multjába* vetíthette magát vissza s nem a jövője felé. Menekülést látunk ezekben a filozófiákban a jelen válság-problémái előtt; vagy azoknak az eszközöknek a tudományos szentesítését, amely eszközöket a polgári szemlélet ma igénybe vesz a változandóság egyetemes törvénye ellen.

A munkásosztály sokáig nem mentesült az egykori polgári szabadgondolkodás és gondolkodás bölseleti hatásaitól, de bölseletellenes szemléletétől sem. Ennek oka az volt, hogy a munkásosztály a világnézeti síkon kritikájával és értékítéleteivel csak fokozatosan emelkedhetett a maga történelmi különállásának a tudatára. Bölseleti osztálytudatosságának feltételei azonban eleve megadottak voltak *munkájának* természete által. A modern munkásosztály ugyanis nemcsak részt kap a természettudomány által megteremtett *uralomból*, az *anyag* — tehát a valóság legreálisabbnak látszó megjelenési formája — fölött, de túl ezen, éppen a munkás az, aki gondolkodásával és kezemunkájával az *értékeket közvetlenül teremti az anyagból*. Őt

munkája távolítja el a spekulatív életformától és tölti el realitással. Am, amilyen mértékben történelmi helyzetének tudatára ébred, fordul ellenállhatatlan vággyal a világnézeti szemlelet felé és — említett társadalmi beállítottsága alapján — új világnézeti utakra tér. Ez a világnézet a jelen problémáin át a *jövendő* felé fordul.

Tekintsünk át a szocializmus történelmén: látjuk, hogy már az utópiás irányok képviselői is világnézeti-böleseleti alapon építették fel elképzeléseiket egy emberibb együttélés világáról. A tudományos szocializmus megalapítói azután megteremtették a fordulópontot az új világnézet kialakulása számára, hivatkozva a böleseleti gondolkodás nagy képviselőire, mint akik ennek a fordulatnak gondolati előfeltételeit létrehozták. Azóta sem szűnt meg egyetlen pillanatra sem az *első filozófiai gondolkodás* a szocializmus körében, ennek a gondolkodásnak minden kritikai tépelődésével, minden pozitív igazságkutatásával. A szocialista böleselek azonban nemcsak egy kis tudományos réteg igényei számára gondolkoznak; a szocialista világnézet tudományos alapjait a munkásosztály számára kívánják érthetővé tenni, mert nem elégedhetnek meg a szocialista világnézetnek csupán hangulati, érzelmi feltételeivel; a világnézet a maga történelmi szerepét csak *tudatos átélés* útján töltheti be, tehát csak *tudományos megismerés* teheti szilárdná az idők ingatag változásai közepett.

*

Otto Bauernek az a munkája, mely most az olvasó kezébe kerül, kettős célt szolgál: a tudományos szocializmus kutató módszerével előkészíti egy a többi böleseleti irányoktól immár független világnézet *böleselettörténetének* alapjait; másrészt a munkásosztály világnézeti nevelésének a célját is szolgálja. Az utóbbi nem könnyű feladat, tekintve a böleseleti gondolkodás széles területét és a sajátosságában rejlő nehézségeket. *Otto Bauer* tanulmánya érzésben is szerencsésnek mondható, méltóan ahhoz a férfiúhoz, aki feladatát a gyakorlat és az elmélet természetes egységében fogta fel.

Napjainkban még nem méltatható teljes egészében *Otto Bauer* történelmi szerepe, mégis néhány szóval emlékezzünk meg életéről.

Otto Bauer (1882—1938) osztrák szociáldemokrata író, elméleti tudós és gyakorlati politikus. A „Kampf“ szerkesztője. Alapvető munkái jelennek meg a nemzetiségi kérdésről. Pártjának egyik külpolitikai irányítója. Az „Anschluss“-kérdésben szembekerül a párt álláspontjával. 1919-ben kilép a kormányból, de az 1934 február 12-én bekövetkező eseményekig egyik vezetője a szociáldemokrata képviselők csoportjának. Vezető egyénisége a II. Internacionálénak is. A februári események után Csehszlovákiába, majd Párizsba vonul. Újra, mint régeb-

ben, ujságíró, számos politikai irat szerzője. A *Dollfuss*-kor-mány megfosztotta állampolgárságától. Párizsban halt meg.

Az első világháborúban orosz fogságba esett, ott írta meg ezt a bölcsellettörténelmi munkáját.

— Ez a tanulmány, melyet most a nyilvánosságnak átadok — írja *Otto Bauer* a tanulmány bevezetésében — ezt a részt onnan mint tárgyra nem tartozó, de mégis fölötte érdekesen jellemző adalékot, ide hoztuk át —, része egy nagyobb munkának, melyet 1916-ban a Troizkosavszk melletti szibériai fogolytáborban, a mongóliai határ közelében írtam. A hadifogságban — folytatja *Bauer* — csak nagyon kevés könyv állott a rendelkezésemre. Fejtegetéseimben tehát emlékezőtehetségemre kellett támaszkodnom. Ily körülmények között azokat a régebbi szerzőket, akik az általam tanulmányozott problémákkal foglalkoztak, nem tekinthettem át. A kritikus olvasó dolgozatomban illetően keletkezéstörténete alapján megbocsátja majd nekem, ha a munkába a történelmi tények dolgában netán itt-ott egy-egy tévedés csúszott be és megbocsátja azt is, hogy minden utalás hiányzik régebbi szerzőkre olyan kijelentések dolgában, amelyeket ebben a dolgozatomban fölük átvettem. Arra gondoltam, hogy a hadifogságból visszatérve, ezt a dolgozatot újra átnézem, anyagát újra átveszem, az irodalom alapján kiegészítem és helyesbítem. Ámde erre immár nem maradt időm — ezt *Bauer* 1924 elején írta — és a legesekélyebb reményt sem táplálom arra nézve, hogy valaha is időm lesz rá. Mégis remélem, hogy ez a tanulmányom, még ebben a be nem fejezett alakjában is, amelyet keletkezésének körülményei magyaráznak, némelyeket ezen a területen az enyémmel tökéletesebb munkára ösztönöz. Ezért határoztam el, hogy e munkát változatlan alakjában a nyilvánosság elé bocsássam. *Karl Kautsky* 70. születésnapja hozta meg számomra a szívesen megragadott alkalmat. (*Bauer* tanulmánya a *Kautsky* tiszteletére kiadott: „Der lebendige Marxismus“ — „Az élő marxizmus“ című emlékkönyvben jelent meg.) Tanulmányom — írja még bevezető szavaiban *Bauer* — kísérlet arra, hogy a tudományos szocializmus történelmi felfogása számára új munkaterületet hódítsak meg.

Azok a gondolatok, amelyeket a szerző ebben a tanulmányában kimondott, történelmi munkáiban visszatértek. A kiadó mégis helyesnek találta, hogy a magyar olvasó elé ez a rövid tanulmány kerüljön. Nemcsak azért, mert szinte nyers izgalmasságában érezhető itt az a drámai feszültség, amely a szerzőt 1916-ban, a világháború eseményeinek hatása alatt, a szibériai fogolytáborélet nehéz napjaiban az emberiség sorsát illetően eltöltötte; de azért is, mert páratlan világossággal fejezi ki a bölcsellettörténelem dialektikus alakulását, tehát egész történelmi légkörét, lényeges mozgató rugóit, társadalmi jellegét, szemben a pusztán leíró, s bölcselleti elszigeteltségben tárgyáló régi módszerekkel. A szerző szembe is állítja a maga

módszerét a szokott régebbi módszerrel, amely a világszemlélet alakulásának, változásainak a problémáját csak a szemlélet belső — *immanens* — törvényszerűségeinek vizsgálatával, elszigetelt folyamatosságában igyekeznek feltárni. Bauer kiindul abból a megállapításból, hogy *amikor megváltozik a gazdasági élet, megváltoznak a társadalmi kapcsolatok, az állam, a jog átalakul, — megváltozik az emberek gondolkodásmódja is helyzetükről és a világról.* A világszemlélet elszigetelt bölcsesleti gondolatrendszerét tehát *változó társadalmi tények törlik át, — transzcendálják — átszövik az élő valósággal, —* a szerző tehát a világszemlélet *transzcendens* eszmetörténetét írta meg.

A munka címe mutatja, hogy Bauer a kapitalizmus hatását tárgyalja a világszemlélet alakulásában. Végigkíséri a kapitalizmus fejlődését első, már a feudalizmus korában jelentkező csiráitól a versenykapitalizmus előretörésén, tündöklésén és hanyatlásán át a szervezett kapitalizmus mai válságkorszakáig és lépésről-lépésre kimutatja a kapitalizmus alakulásának következményeit a filozófia változásaiban. A kapitalizmus, mondhatnók a Tőke kritikájával állunk szemben, nem a gazdaságtan, hanem a bölcsélet síkján.

A szerző szemléletünk középpontjába a munkát állítja. A munka az, amely kinek-kinek a helyzetét és társadalmi szerepét megszabja, s *az egyént társadalmi emberré teszi.* A munka társadalmi változása alakítja át az egyén és a társadalom világnézeti szükségleteit. A munka feltételeinek megváltozásával változik a világkép. Ennek a tételnek a bizonyítására a szerző állandóan a társadalmi lét tényeinek *analógiájára*, hasonlatosságára hivatkozik. Az analógia a szerző értelmezésében azonban nem hasonlatosság az analógia fogalmának felszínes használata szerint. Az analógia *Bauernél dialektikus gondolkodási módszer*, amelyet két vagy több egymáshoz kapcsolt tény egymásra hatásának állandó megfigyelésével követszert megának szellemi fegyverül a gondolkozás. Ennek a módszernek a forrásai nagyon mélyről érkeznek: az emberi lét ősforrásaiból; *Bauer analógiái az emberi lélek alkalmazkodási képei.* A világnézet ugyanis a tárgyi világ változásai nyomán *aktív, cselekvő alkalmazkodás* eredménye, a szó biológiai, tehát létfenntartó értelmében. Biológiai természetű a világnézetalakulás *Avenarius* amaz értelmezésében, hogy a *megismerés mindenkor a legkisebb erőfeszítés* (tehát az elérhető maximális öröm) *irányában tájékozódik.*

A kép, amely a szerző szemléletéből kialakul, egy átmeneti korszak képe, de erős, biztonságos logika módszerével. Látja annak szükségét, hogy a tudományok alakulásának mai atomizálódó folyamatában egységes, átfogó világszemlélet legyen a munkásosztály birtokában. Ezt a világszemléletet *megszabadítja az idegen hatásoktól*, viszont beállítja *az egyetemes szellemfejlődésbe.* Ez az egyetemes szellemfejlődés a tudomá-

nyos szocializmus történelmi szemléletének világosságába kerül: a *jelenségeket megértjük környezetük adott és változó tárgyi világában*. A szerző ezt a történelmi módszert alkalmazza a filozófiatörténet szóbanforgó tárgykörére, s így munkájában korunk atomizálódó, s válságokkal küzdő tudományának *alaki* rendszere mellé megkapjuk tudományos szocialista szemléletben az összefogó bölcelet *tartalmi* rendszerét. Ebben a bölceleti tartalomban immár nemcsak az ember és a világ viszonyát keressük, hanem *az ember és a világ között vezető mesgyén meg kell találnunk a társadalmi embert. A szocialista bölcelet tartalma: az ember és a társadalom, a társadalom és a világ viszonya*. Ennek a ténynek a jelentősége megvilágosodik, ha szemügyre vesszük az egyes bölcelettörténelmi korszakok jellegét. A középkor világnézetének középpontjában az Isten állott, ez a *theocentrikus* világnézet az egyént egy metafizikai egyetemesség részévé tette és akinek nem jutott e világ napsugaraiból, az kérlelhetetlen sorsát alárendelt részhelyzetének tudhatta be. A kapitalizmus, versenyszellemének megfelelően, a társadalmi lét és a világnézet középpontjába az egyént és az egyéni önzést állította. Ez *egocentrikus* világkép számára az ember szellemi és fizikai munkateljesítő-képesége, energiája: *áru*. A társadalmi indíték a szocializmussal teljesen átalakul: az energiával együtt az ember az áruból *értékké* válik, az ember világa emberivé alakul, a szemlélet középpontjába az ember kerül, tehát a szocializmus világképe *anthropocentrikus*.

Több mint negyedszázad mult el azóta, hogy *Otto Bauer* ezt a kis munkáját a szibériai fogolytáborban befejezte — egy világháború hangulatában. Közel húsz év telt el azóta is, hogy — változtatás szükségét nem érezve — nyilvánosság elé bocsátotta azt. Azóta a kapitalizmus képén a ráncok még mélyebbek lettek, s aki azt hitte az első világháborúban és az azt követő években, hogy a nemzetközi gazdasági és szellemi válságból a lét békésebb szigete felé hajózik az emberiség, látnia kellett a még sötétebb gondok és a még mélyebb válságok évtizedeit. Ez a korszak nem maradt rejtve *Bauer* számára, cselekvő és szenvedő részese lett ő is a válság további, gyorsütemű kialakulásának, s ezen belül a világkép megfelelő átalakulásának. Megragadóan érdekes lett volna, ha ezt a filozófiai munkáját párizsi utolsó éveiben fejezi be. Erről többé, fájdalom, nem lehet szó, mégis szeretnők megkísérelni, hogy ily irányban *Otto Bauer* gondolatmenetét folytassuk.

*

Európa különböző részeinek gazdasági fejlettsége dolgában a különbségek kiéleződtek a szóbanforgó negyedszázad során. Az egyik oldalon ott van a versenykapitalizmus fikcióját a végletekig fenntartani kívánó nyugati államok gazdasági rend-

szere, ez a „klasszikusan“ nagykapitalista rendszer; a szemközti oldalon a termelőeszközök magántulajdonának megszűntetése és a gazdaság államosítása; Közép-Európában, velük szemben, az egyre szigorúbban összefogott szervezett kapitalizmus, kollektív jelszavakkal és feudális átütésekkel, a gazdasági középrétegek életregalvanizálásával. Ez a szembenállás termékenyíti meg új politikai és gazdasági eszmékkel a nacionalista gondolatot.

Nem is olyan régen még úgy tűnt fel, hogy a Tőke nemzetközi intézményei valamely politikai egység felé viszik Európát és a világot, ez a remény pontosan a visszájára fordult: *a tőkés és technikai fejlődés ellentmondásba került a társadalmi fejlődéssel*, — a repülőgép és a rádió korszaka nem a nemzetek egyesülését hozta meg, amint logikailag hihető lett volna, ellenkezően, az ellentéteket élte ki. Ez ellentmondás mögött nem nehéz felismernünk a termelő erők és termelési viszonyok történelmileg is élesen tagolt dialektikus ellentétét. Ha a nemzetközi politikai és jogi anarchia, amely ez esetben a termelési viszonyok szerepét tölti be, megfelel a versenypolitikai viszonyokéknak, a szervezett kapitalizmusnak és az államosított gazdaságnak más jog- és államrend felel meg; a jogrendek — a termelési viszonyok — maradtak ezúttal még mindig győztesen a porondon és megkezdődött a termelőerők háborús likvidálása. A belső ellentmondások sora azonban ezzel nem fejeződött be. A sok közül ragadjuk ki csak a jogéleti fejleményeket. A jog szigorúbb és dogmatikusabb lett ugyanakkor, amikor a jogalkotás minden hagyománnyal szembe fordult és a nap vagy éppen a pillanat szükségére dobott fel és dobott feledésbe egy-egy drákói jogszabályt.

Bauer — hasonlóképp vázolva a gazdasági rend fejlődésének fontosabb mozzanatait — következetesen hozzáfűzi: *az emberek a maguk gazdálkodásának megfelelően annak analógiájára, mintájára teremtették meg világképüket*.

A ma forrongásban lévő fizikai világképét főképp három „abszolútum“ — más viszonylatoktól független valóság — jellemzi. Az egyik a végtelen nagyságok birodalmára terjed ki, ez a fény sebessége, amely a tudomány mai állása szerint a lehető legnagyobb sebesség a világegyetemben. A legkisebb sebességek világára, az ú. n. abszolút nullapont — (a -273° C) — a jellemző, ez az a hőfok, amelynél elvben minden mozgás megszűnik. A harmadik „abszolútumhoz“ a tudomány úgy jutott el, hogy felbontotta az atomot és megállapította, sőt megmérte annak részeit. Nos, hogyan is vagyunk ezeknek az „abszolútumoknak“ az abszolút értékével? Tény, hogy a fénysebesség a legnagyobb sebesség és sebessége nem változó mennyiség. Erészben tehát van valami szilárd pontunk, különösen, ha az anyag-erő-dualizmust feloldottnak látjuk az atombontással kapcsolatos ama felfogás alapján, hogy az

anyag is energia és a mindenség a fény változataiból épül fel... A fény azonban alá van vetve a világ^g erőtereiből származó hatásoknak, s emellett, az állandó értékű fénysebesség ténye különös ellentmondás forrása: ha a fénysebesség állandó, ezzel összefügg a világ kiterjedésének véges volta, a mindenség nem végtelen, csak határtalan gömb, amelynek a sugara azonban a fény sebességével — *kiterjed*... A második „abszolútumról“ ezideig azt tudjuk, hogy csak egy el nem ért határérték, sehol sincs egyetlen pontja sem a mindenségnek, ahol elképzelhető lenne valamely mozgás hiánya. A harmadik „abszolútum“, a világot felépítő legkisebb kvantum. Nos, a kvantum — vegyük akár anyaginak, akár energetikainak — tömegében éppoly véges és éppoly annyira nem véges, mint a világmindenség. A kvantum tömege függ a rezgésszámtól, de a tömeg függ a saját sebességétől is... Vajjon nem-e világos társadalmi válságtünet a világnézeti síkon, amikor az utóbbi ténnyel immár a klasszikus matematika és logika alapaxiómájához, ahhoz fűződik kétség, hogy *minden mennyiség egyenlő önmagával!*...

Vannak tehát abszolút értékeink, de megfigyelhettük, hogy ezek az abszolútumok immár egy tudományos forradalom abszolút értékei, *változó abszolútumok*, amelyek változásaik minden tényében önmagukra abszolútak ugyan, — de olyan abszolútumok, amelyek *hódolnak a dialektikus mozgástörvénynek*... Pontosan, ahogy a társadalmi és gazdasági rendszer termeli pillanatai számára a gazdasági és jogi dogmákat a gazdasági és állami rendszerek legellentétesebb pólusain. *A törvényszerűségeket nem egyensúlyi helyzetük, hanem ellentmondásaiknak a rendszere jellemzi.* Az atomok feltárása, csak úgy mint az atomjelenségek „bizonytalan törvényszerűsége“ a világszemlélet és a tudomány további atomizálására vall; a törvényszerűségek az egymással „versenyben“ álló részjelenségek fizikai kölcsönhatásából erednek; *nincs szó itt többé oksági törvényről, csak valószínűségekről, a dolgok dinamikája jut kifejezésre a statikától távolálló úgynevezett statisztikai törvény alakjában.* Ez már nem felel meg gazdasági síkon a versenykapitalizmus eredeti felfogásának, a mechanikai világszemléletnek. A polgár dinamikus válságszemléletével állunk szemben. A tudomány ebben a szemléletben fejezi ki páni félelmét a szellem, a kutatás és a tanítás szabadságának korlátozásaival szemben a szervezett kapitalizmus részéről. A gazdaság és a szemlélet ellentmondásai magyarázzák meg a tudományos életnek ezt a forradalmi megnyilatkozását; de ellentétét, a metafizikai irányoknak újabb elburjánzását is; megmagyarázzák, azt a pesszimizmust, amely széltében felvirágozott a szellem és a tudomány határait illetően, s megmagyarázzák azt a kissé gyanús optimizmust is, amely minden magasabbrendű emberi

gondolat mellőzésével, a hasznosság elvével akarja jóllakítani az igazságra éhező szellemet.

A 19. század utolsó évtizedeiben, amikor a versenykapitalizmus a maga biztonságos fejlődésének útját járta — az evolúció, a fokozatos fejlődés szelíd gondolata uralkodott el világgépünk felett. S úgy éreztük, mintha az emberiség máris teljes egészében az egységes fejlődés uralma alá jutott volna. Jött a válságkorszak és *leleplezte az emberi világ mai rendjének még mindig kezdetleges széttagoltságát, mozaikjellegét*; minden egyes mozaikrész magával hordozza eltérő történelmi fejlődésének eltérő s nem egyszer ellentétes alapjait. Ez a világmozaik élő példáit mutatja az ősember korának, az ókornak, a középkornak, az újkor különböző fejlődési szakaszának; mindez egyidejűen és egymásra hatva, anélkül, hogy a fejlődés alapiránya valamennyin átütött volna már. *Káosz, amelyben a fejlődés erői most kezdenek csak rendet teremteni...* s eltakarítani — nem tudhatjuk mikorra — ősi kultúrák és ősi civilizációk idáig hurcolt élő tetemeit...

Az emberi társadalmakon eluralkodott a bizonytalanság, cseppfolyóssá vált minden, amit szilárdnak hittek s íme, a természettudományban csak úgy, mint a nemzetközi jog és a nemzeti jogtest keretén belül *egyre világosabban folyamodik a gondolkodás a — fikció módszeréhez*: egyre nyíltabban alkalmazza a fikciókat, a gondolkodás zökkenőin átsegítő, valóságértékre számot nem is tartó feltevéseket. A jogban: minél több a jogszabály és minél változóbb és áttekinthetlenebb a jogrend az egyes számára, annál súlyosabban érvényesül az a fikció, hogy a polgár minden egyes jogszabályt kitűnően ismer; s minél több a jogszabály, amely parancsol és tilt s minél kevesebb az olyan, amely megenged, tehát minél kevesebb az egyén jogi szabadsága, annál erősebb az a fikció, hogy az ember szabad akarattal rendelkező jogalany. Ha a természetjog korában az emberek szabad társadalmi szerződése volt a jog alapja, ha az újkor elejének kapitalizmusa az egyeduralkodó király törvényparancsoló személyi jogában látta a szilárd és állandó jogrend forrását, a kapitalizmus válságkorszaka a fikció uralmát teremtette meg, mint amely nélkül az egész forrongásban lévő jogrend széthullana. Az államjog területén: évszázados monarchiák fikciók alapján élnek demokráciák talajában és parancsuralmak támadnak, amelyeknek hierarchiája a népi szellem fikciójára támaszkodik.

A világgépben ez a metafizikai területre átcúszott anyagi határozatlanság pontosan jelentkezik. Valamikor az európai fölényeskedés a cári Oroszország kultúrmázát gúnyolva, azt mondotta: „Kapard meg az oroszot és kibújik alóla a muszka“; — korunk zavaros világnézetére is elmondhatjuk: kapard meg az „örök igazságokat“ és kibújik alóluk a — fikció. A kanti bölcsélet kíméletlen leleplezései a metafizikával szemben, az

újkanti filozófiában őszintén tárták fel azt a tényt, hogy a tudományt is a fikciók sora szövi át. A válságkorszak nyugtalan és bizonytalan világgképét egymás mellett szövik át: ókori misztikum, feudális középkori gondolat, újkori racionalizmus, szellemet idéznek modern empiria alapján és feloldják az embert valami spirituális köddé ugyanakkor, amikor az elektronmikroszkóp már megmutatja a molekulát és elvben már az atomot is...

Hová, merre?

Ha a marxi hasonlat nyomán a kultúrára felépített civilizációt — az előbbi az emberi lét anyagi javainak, az utóbbi a szellemi javaknak az összessége — valamely felépítménynek, mondjuk egy kupolának tekintjük, ez a felépítmény ma leginkább a csillagász forgatható kupolájához hasonlít, amelyen át a szemlélet keresi a felkelő, delelő és alkonyuló csillagokat... *Otto Bauer*, tanulmányában, érezhető keserűséggel figyeli a kapitalista-hasznossági elv relativitási, viszonylagossági gondolataiban az emberi szellem hanyatlását. Valóban, ma a relativitás számára pusztán számítási hasznosság kérdése pl., hogy a Föld kering-e a Nap körül vagy fordítva; kizáróan arról van szó e különben zseniális matematikai meglatás számára, hogy a világ koordináta-rendszerének a közép-pontjába a Földet állítjuk-e vagy a Napot, vagy bármely más „fix” pontját a világegyetemnek... Ugyanezért a gondolatért máglyára ment *Giordano Bruno* és börtönt és kínt szenvedett *Galilei* és igazság volt sok minden más az emberiség harcosszellemei számára, ami ma relativitás és fikció...

Ezen a ponton kell a jövődö kódébe tekintenünk. A ma társadalmi válsága odáig jutott el, hogy a válságkorszak világgképéből egyáltalán kiesett minden szilárd pont. A társadalmi szemléletben nincs meg sem a középkori theocentrikus, sem a versenykapitalistakori egocentrikus szemlélet, de nincs még meg a jövődö anthropocentrikus szemlélet sem — a világgképéből is hiányzik a középpont eszméje, a mozgó koordinátarendszereknek még matematikailag is alig leírható roppant bonyodalmával állunk szemben.

Bauer előtt megcsillant a jövődö sugara, de nem megy tovább kombinációiban, csak azt mondja, van az emberi jövődöne egy fix pontja, a munkásosztály, teremésük meg számára az új világgképhez vezető filozófiai szemléletet. Az új és értékeket ismerő, az emberi méltóságérzet alapjaira visszatérő világgképet aztán majd megteremti magának ez a válságkorunkat túlélő emberi jövődö...

*

Meg kell mondanunk, *Bauer* könyve nem „szórakoztató” olvasmány, hanem munkát adó, gondolkozásra késztető, tépelődéseket okozó súlyos élmény, amelyre újra és újra vissza-

térünk, hogy gyönyörködhessünk benne, akár az ismételten meghallgatott elmélyült zenében. Ám az olvasó, akit az élet megtanított arra, hogy létéért munkájával napjainak minden napján meg kell küzdenie, tudja jól azt is, hogy „a lét alapja nemcsak a dolog“, nemcsak a *kifelé* tekintő munka: a *belső* értéktermelés munkája, a szellem fölemelése átfogó magaslatra is küzdelmes, de tartozó munka, hogy ott kitaruljon előtte a modern munkás világgépe.

Az olvasót a továbbiakban magához a szerzőhöz utaljuk. A fordítónak meg kell még jegyeznie, hogy munkájánál két irányban volt szüksége bizonyos szabadságra. Igyekezett — amennyire ez a szöveg értelmének a rovására nem ment — eloszlatni a munkásolvasó számára a filozófiai nyelv nehézségeit. Végső eredményében azonban nem lehetett eltérnie a szerző filozófiai nyelvétől. Kötötte a fordítót a szerző markáas rövidsége is, amely folyik a mű vázlatos jellegéből, amelyből adódott az is, hogy a szerző nem egy helyen valamely filozófiai vagy történelmi korszakot egy-egy kiemelkedő név pusztá megemlékezésével jellemez. Ez a vázlatosság és ez a rövidség önmagában nem zárna el a filozófiai előképzettség dolgában még kezdő olvasót sem, hogy megértse a munkán átvonuló *alap gondolatot*, mégis arra törekedtünk, hogy *Bauer* kitűnő munkáját a maga teljes egészében élvezhetővé, átgondolhatóvá tegyük valamennyi olvasónk számára. E munka végén kis *lexikont* talál az olvasó. Ebben a betűrendes név- és tárgymutatóban minden filozófiai és történelmi fogalmat és alakot, amellyel az olvasó ebben a kötetben találkozik, megmagyarázni és ismerettni törekszik. Egy-egy ilyen rövid magyarázat, természetesen, nem meríti ki tárgyát, helyenként fölötte vázlatos, sőt hiányos is — csupán arra szolgál, hogy a szerző gondolatmenetébe illeszkedve, az ő fogalmazását kiegészítse. Kérjük az olvasót, vesse állandóan össze a szerző gondolatmenetét ennek a kis lexikonnak az adataival. Ha a filozófiailag képzett olvasót nem is elégíti ki, talán elismeri a bölcelet népszerűsítésére irányuló eme módszer értékét. A nem filozófus-olvasó azonban itt bevezetőt talál a bölcelet, közelebbről az ismeretelmélet történelméhez, a tudományos szocializmus szolgálatában.

1943 október

★

Amióta ez az előszó elkészült, történt egy és más a nagyvilágban. Úgy érezzük, hogy eddigi fejtegetéseink kiegészítésre szorulnak.

A monopoltörköl versenyé teljessé tette szervezetben, embertelenségben, technikában a *totalitások* gondolatot, s úgy vélik, ötvenmillió halottja van a második világháborúnak. Beláthatatlan a jelentősége annak, hogy a nemrég még a tu-

dományos utópiák körébe tartozó atomgépet *atombomba* alakjában feltalálták, egy nemzetközi munkaközösség kutatómunkájával és számlálatlan dollármilliárdok igénybevételével. Megszilárdult a háborúban a kapitalista állam és annak antitezise, a szovjetállam. A nyugati kapitalizmus, különösen Amerikában, a monopoltőke legélesebb eszközeivel építi tovább világuralmát. A polgári demokráciák egy részében a munkásosztály részese, vagy birtokosa lett az államhatalomnak és ezt a hatalmát a *közösségi gazdálkodás bevezetésére* használja fel. Újjáépülőben vannak a politikai, kereskedelmi és szellemi *nemzetközi kapcsolatok*. Újabb kísérlet folyik a *béke megszerzésére*.

Nyugtalanító bizonytalanságoktól és bizonyosságoktól terhes az emberiség légköre. A tömegek ösztönös visszaesésükből még alig is eszméltek fel, a *háborús sokk* az élet minden területén érezteti még hatását. A történelem bár nem visszafordítható folyamat, erről különösen a mult hatalmai és érdekeltjei nincsenek meggyőződve. s világszerte mozgásban vannak. *Az osztályellentétek országoként és világviszonylatban* is kiélezettebbek, mint bármikor eddig, s ezen a fasiszta államok bukása nem változtatott. Úgy érezzük, hogy a háború ezúttal sem oldotta meg a fejlődés igazi problémáit, s a legkülönbözőbb kultúrfokon álló népek és államok egybehangolása egy retrógrad vagy egy magasabb fejlődés irányában *egynéhány világhatalom gravitációs erején* fordul meg. A világhatalom koncentrációja a tőkekoncentrációval párhuzamosan a legmagasabb fokához közeledik, a feszültség ezzel teljessé válik és *mindent eltölt az ideiglenesség nyugtalanító érzése. A félelemnek még mindig nagy a szerepe a világban* s ez nagy erőt követel az erősektől.

Kivezető programja a válságból, a fejlődés irányában, csak a *szocialista munkásságnak* van, s ez a tömeg a fejlődés krisztályosodási középpontja, *fixpont* a történelmi ingóványban.

Ennek a „materiális“ alapnak felel meg az a *világnézeti zűrzavar*, amely napjainkat jellemzi. A kaotikus jelleg az előző éveknek is tulajdonsága volt már a kapitalizmus mély és általános válságának megfelelően. Ez a káosz egyelőre csak elmélyülhetett és a *világnézetek tömekege valóságos keleti vásár képét mutatja*. A tudománynak a fentiekben vázolt válságproblémái megoldatlanok, bár erős kísérleteket látunk már a szellem szintézise irányában is. Egyebekben pedig kísértetjárásban vonulnak fel rég feledett, vagy hatalmi eszközökkel életbentartott, avagy éppen a mélylélektan birodalmába tartozó primitív szemléletek, agg filozófiák, sarlatán elméletek, agresszív csoportok, titkos társulatok, hamis zászló alatt vitorlázók gyűlöletei minden emberségesebb szándékkal szemben, patriarchalizmust hirdet a tudós és kapitalista kizsákmányolást akar fenntartani, a politikusok szabadságról

beszélnek és elnyomatást akarnak... Ez a ma világképe, nem a világegyetemre vonatkozóan, amely ma kit sem érdekel; az emberiség ebben a káoszban a maga kaotikus életét és félelmét és bizonytalanságait és saját gyengeségét és ebből eredő végzetes agresszióit ismeri fel.

A káosz, az anarchia pedig mindenkor *rendező elv és erő* után kiáltott. Mely erők teremtsék meg ezt a rendet? A mult erői a vissza nem fordítható történelem szolgálatában? Avagy a történelmi fejlődés erői? Derűs és biztos világképet csak ez utóbbi erők adnak a gyötrődő emberiségnek, de ezek sem ígérhetnek egyet, azt, hogy az új világ ajándékképpen hull az emberiség ölébe.

1946 október

A fordító

I. TÁRSADALMI RENDSZER ÉS VILÁGSZEMLELET

A feudális társadalmi rendszer felbomlásának és a kapitalista társadalmi rendszer kialakulásának történelmi korszakában a gondolkozók a feudális korszak teológiai világgépet fokozatosan lebontották és ugyancsak fokozatosan egy új világgépet építettek fel: a modern természettudományos világgépet és kialakították az erre támaszkodó filozófiai rendszereket.

A tudomány ennek az új világgépnek a keletkezését és fejlődését kétféle módszer alapján is tárgyalhatja.

1. Minden gondolkozó az őt megelőzők gondolatait építi tovább, alkalmazza azokat új területeken, megkísérli, hogy hézagaikat kitöltse, a bennük található ellentmondásokat megszüntesse, a problémákat, amelyek azokban rejlenek, megoldja. Ekképpen a gondolatok a maguk *belső* fejlődését élik át; olyan fejlődés ez, amely a bennük rejlő, vagyis *immanens* törvényeknek hódol. Az illetén fejlődés tudományos tárgyalását *immanens eszmetörténelemnek* nevezhetnők. Efféle immanens eszmetörténelem a modern természettudomány köréből például *Mach* műve: „A mechanika története.“

2. Változzék meg a gazdasági élet, változzanak meg a társadalmi kapcsolatok, az állam, a jog — megváltozik az emberek gondolkozásmódja is. Életfeltételeik megváltozása következtében az emberek termékenyekké válnak új gondolatok számára, kedvüket lelik új gondolatokban. Valahányszor ez bekövetkezik, az adott gondolatrendszer immanens fejlődését *transzcendens* befolyások áttörik, olyan tényezők tehát, amelyek a szóbanforgó gondolatrendszeren kívül keletkeztek és hatásukat a gondolatrendszerre kívülről fejtik ki. Amikor megállapítjuk az összefüggéseket a társadalmi létfeltételeknek a kapitalizmus fejlődése nyomán bekövetkezett változásai és ezeknek a változásoknak a természettudományos-bölcseleti világgépre gyakorolt átalakító hatása között, *transzcendens eszmetörténelmet* írunk.

Nos, éppen ez az, amit itt megkísérelni szeretnék. Csak a kapitalizmus történelmi korszakában kialakult természettudományos-bölcseleti világgép transzcendens eszmetörténelmét akarom itt vázolni, nem egyúttal leírni e korszak világgépének immanens fejlődését. Tárgyalásom tehát *tudatosan és szándékosan egyoldalú lesz.*

Otto Bauer: A kapitalizmus világgépe.

Mi a feladata és célja az ilyen transzcendens eszmetörténelemnek?

„Minden embernek a *maga* módja szerint kell gondolkoznia“ — mondja *Goethe* —, „mert minden ember talál a maga útján valami igazságot, vagy felismeri az igaznak egy nemét, amely *őt* az életen átsegíti... Nézeteink csak függelékei létünknek. Arról, amit valaki gondol, felismerjük, mi hiányzik neki.“ Nézeteinket, mint létünk függelékeit tárgyalni, nézeteink fejlődését egzisztenciánk változásaiból megérteni — ez a feladata a tudományos szocialista történelmi felfogáson felépülő transzcendens eszmetörténelemnek.

Milyen eszközök azok, amelyek által egy ilyen transzcendens eszmetörténelem a feladatával megbirkózhat? *Goethe* ekképpen gondolja:

*Im Innern ist ein Universum auch;
Daher der Völker löblicher Gebrauch,
Dass jeglicher das Beste, was er kennt,
Er Gott, ja seinem Gott benennt,
Ihm Himmel und Erden übergibt,
Ihn fürchtet und womöglichst liebt.*

(Hevenyészett fordításban így hangzik ez a *Goethe*-idézet: „Bennünk él a nagy Világnak mása: — Innen a népek dicséretes szokása —, Hogy a legjobbat, mit elér bárki gondja —, Istennek, sőt, saját Istenének mondja —, Átad neki Eget és Földet főleg —, S féli Őt és szereti lehetőleg.“)

Saját képmásukra — tanítja *Feuerbach* — alkotják meg az emberek istenüket. Az ózsász „*Heliand*“ Krisztusa germán népkirály, az apostolok az ő hűbéresei. Három évszázaddal később a kolduló barátok Olaszország proletárjainak és kispolgárainak már úgy prédikálnak a Megváltóról, mint akinek semmije sem volt, amire fejét lehajthatta volna és akit halászok és vámosok vettek körül.

Am nemcsak istenüket, de a Földet is a maguk képmására alakítják ki az emberek. Az ember mindig csak önmagát érti meg; a maga tevékenysége, munkája, élményei analógiájára, hasonlatosságára próbál mindent, amit megfigyel, önmaga számára felfoghatóvá tenni. Ezért változnak meg életfeltételeivel együtt a természetről alkotott képzetek is. Azt akarjuk itt kifejteni, hogy ezek a képzetek miképpen változtak meg az életfeltételeknek ama roppant átalakulása nyomán, amelyet a modern kapitalizmus idézett elő. Amikor megismerjük az eszmék átalakulását, amely a kapitalizmus keletkezését és illetén fejlődését kísérte, olyan adatok birtokába jutunk, amelyek által magának a kapitalizmusnak a fejlődését is pontosabban megértjük. Színes visszatükrözésében meglátjuk az életet...

II. A FÖLEMELKEDŐ KAPITALIZMUS TERMÉSZET- FELFOGÁSA.

a) Idealizmus és materializmus

A ház elképzelése ott van már az építőmester agyában, mielőtt a ház építését elkezdi. A ház mint munkaterv ott van az építőmester tudatában, mielőtt azt munkával valóra váltaná. Ez a munkaterv, a háznak ez a szemléletes képe, amely megelőzi a ház építését, az *eszméje*, az *ideája* a háznak. Az építőanyag, amelyből a munkások, az eszmének megfelelően, a házat fölépítik, az *anyaga*, a *matériája*. Minden emberi munka az anyag formálása az eszméknek megfelelően, munkateljesítés munkaterv szerint.

Saját munkájuk mintaképe nyomán képzelnek el az emberek minden eseményt a mindenségben. *Platon* demiurgosznak (a világ építőmesterének) nevezi a világteremtőt; azt tanítja, hogy a demiurgosz az ideák, az eszmék nyomán a hyle-ből, az anyagból, mely rendelkezésére állott, alakította ki a világot. A dolgok, szerinte, tehát az ideák képmásai. Az idealizmus a munkaterv és a munkateljesítés, az eszme és az anyag viszonyát átviszi a világ minden eseményére.

Minden munka abban áll, hogy az ember testeket mozgat: testeket emel vagy dob, leszorít vagy taszít. Avégből, hogy valamely testet mozgassunk, erőfeszítésre van szükségünk; ez az erőfeszítés ismert előttünk amaz izomérzetek révén, amelyek munkánkat kísérik. Az általunk érzett izomfeszültséget, amelyet a munka megkíván, nevezzük *erőnek*. A munka anyagát, a materiát a természet szolgáltatja; azt sem szaporítani, sem megsemmisíteni nem tudjuk; munkánk egyedül abban áll, hogy erőnk fölhasználásával anyagokat mozgatunk.

Az emberi munkateljesítés mintájára képzelünk el minden változást a természetben. Bárhol történjék valami, föltételezzük, hogy valamely erő hat, amely az anyagot mozgatja. Minden, ami történik, anyagok mozgása erők által. A materializmus az erő és az anyag viszonyát, amiképpen az az emberi munka körében fennáll, átviszi valamennyi természeti folyamatra.

Az ember munkával tartja fenn életét. A munka az ember számára sajátos mód, ahogyan a természetben megküzd a létért. Egyedül az ő munkája szolgál számára mintaképül, hogy a természetnek minden eseményét maga számára érthetővé tegye. Az idealizmus minden történést valamely *munkaterv* megvalósításának tekint, a materializmus minden történésben *munkateljesítést* ismer föl, anyagok mozgását erők által. Az idealizmus a világtörténést a szellemi munka mintájára képzei el, a szellemi munka kialakítja a munkatervet, amelyet a munkateljesítés valóra vált. A materializmus a világot testi

munkának tekinti, tehát anyagok mozgásának, amely bizonyos erőfeszítést, erőt igényel.

A feudalizmus korának világszemlélete, a régebbi skolasztika, idealista világnézetet képvisel. A tudományt abban a korszakban egyedül a papság művelheti, gazdasági szempontból tekintve olyan társadalmi réteg, amely a termelő munkában való részvétel nélkül élvez járadékot, testi munkát általában nem végez, kizáróan elvont szellemi munkával foglalkozik. Ez a réteg a világot kizáróan a maga szellemi munkájának mintájára fogja fel, tehát idealista szemléletet vall. Egész tudatát a vallás tölti el; őt nem a világtörténés maga érdekli, hanem a világtörténés viszonya a világteremtőhöz. A világtörténésben a világteremtő eszméinek megvalósulását látja; a munkaterv valóráváltását, de nem mint munkateljesítést; felfogása tehát idealista és nem materialista.

A kapitalizmussal támad először egy népes társadalmi osztály, amely bár szellemi munkát űz, de ezt a szellemi munkát közvetlenül arra használja föl, hogy a testi munkát vezesse, számára új feladatokat támasszon, átalakítsa, belőle nyereséget merítsen. A keletkező kapitalista világot immár nemcsak a munkaterv és a munkateljesítés viszonya érdekli, hanem maga a munkateljesítés is; a munka eljárások forradalma: ez valójában a kapitalizmus nagy ténye. Ekképpen támad az a szemlélet, amely a világtörténést is munkateljesítésnek tekinti: az anyagok mozgásának erők által. Az a roppant átalakulás, amely a korakapitalizmussal bekövetkezett, az a hatalmas forradalom, amely minden régi társadalmi kötelet széjjelszakított és az egész társadalmat átformálta, felszabadította az embereket a hagyományok korlátai alól és ezzel a hagyományként átvett vallás egyeduralmát megszüntette. Ennek az egyeduralomnak a fölbomlása a széles néprétegek életében a vallásos képzetek átalakulásában nyilatkozik meg (reformáció); a felső társadalmi rétegek életében pedig olyképpen, hogy a vallásos érdeklődés mellett és előtt valláson kívüli, világi érdeklődés nyomul előtérbe. (Reneszánsz, humanizmus.) Az új nemzedék immár nemcsak a világteremtő és a világtörténés viszonya érdekli, hanem a világtörténés maga is; eszerint a világ már nemcsak az isteni munkaterv valóráváltásaként fogható föl, azt mint munkateljesítést is el kell fogadni, tehát mint anyagok mozgását erők által.

Amiképpen a kapitalizmus csak fokozatosan alakult ki a feudalizmusból, a feudális világnézetet is csak fokozatosan győzhették le századokon át tartó fejlődési folyamatok. Ez a fejlődés már a skolasztikán belül megkezdődik az arisztoteleszi gondolkozásmód győzelmével a platonai fölött. A 11. század Angliájában a normann hódítással éri el a feudalizmus a maga legteljesebb valóráváltását; ebben a korszakban virágzik ott a *Platon* nyomdokait követő skolasztika (*Canterbury Anselm*). A 13.

század Itáliájában fölvirágznak a városok, azokban a mezőgazdaság pénzgazdasággá alakul át; megkezdődik a korakapitalista fejlődés. Ebben az időben a skolasztikát *Arisztotelesz* tanításain építik fel; ez a tanítás a világtörténet, mint az anyag formálását fogja föl, cél felé törő mozgó erők (entelechia) által, tehát munkafolyamatnak tekinti azt (*Aquinói Tamás*). Ámde ez a természetszemlélet még kizáróan a teológia céljait szolgálja: a skolasztika nem azokat a törvényeket keresi, amelyek szerint a testeket erők mozgatják; az a szemlélet, hogy a természettörténet mozgás, csupán logikai előzmény ama következtetés számára, hogy minden mozgásnak szüksége van egy végső mozgótorra. A skolasztika a világtörténetet csak abból a célból tekinti munkateljesítésnek, hogy ekként következtethessen egy olyan munkatervre, amely előfeltétele a munkateljesítésnek.

A középkor tudománya, általában ez a hagyományok mindenhatóságához kötött világ nem foglalkozott magukkal a tárgyakkal, hanem csak a tárgyak fogalmával; mindig csak átöröklött fogalmak magyarázatásáról volt szó: a jogtudomány pusztá magyarázatása átvett jogi rendelkezéseknek, a teológia nem egyéb, mint az Írás és az Atyák magyarázatása. Ekképpen a keletkező természettudomány is mindenekelőtt az arisztoteleszi fizika magyarázatása. Ám a korakapitalizmus által fölemelt, hatalmas forradalmával a hagyományok korlátai alól fölszabadított, nem sejtett életkörülmények közé juttatott új nemzedék ezzel a régi tudással többé nem elégszik meg. Immár nem akar magyarázatni régi jogi rendelkezéseket, hanem új jogot akar teremteni saját szükségleteinek megfelelően; többé nem akarja magyarázatni a régi isteni tanítást, ezt is a saját képmására akarja átformálni; nem akar hívőként állni az arisztoteleszi fizika előtt, hanem magát a természetet akarja szemlélni, azt saját szellemi erőivel megismerni s megtudni: „mi az, ami a világot valójában összetartja“. Az új nemzedék, merészen, a saját természetmegfigyeléseiből alkotott új világképet (*Bacon*). És ez az új világkép többé nemcsak a teológiát kívánta szolgálni; ezt az új nemzedéket a természet önmagáért is érdekli, teljesen függetlenül a teológiától. A világtörténetre vonatkozó kérdést átengedi a teológusoknak és csak a világtörténetek iránt érdeklődik. Átengedi a teológusoknak azt a problémát, hogy a természetben fölismerjék az isteni munkaterv valóraváltását; megelégszik azzal, hogy a természeti folyamatokat a munkateljesítés mintájára érthetővé tegye. Így keletkezik a teológiától elszakított, *Arisztotelesz* tekintélyétől megszabadított természettudomány, amely a természeti folyamatokat — hasonlóan a testi munkához — anyagoknak erők hatására történő mozgásában ismeri föl.

Ekképpen válik a mozgásokról szóló tan, a *mechanika*, az egész természettudomány alapjává (*Galilei*). Alapfogalma a

munka. Ez a tan nagy győzelmét ünnepli, amikor sikerül megmagyaráznia az égitestek mozgását azokból az általános törvényekből, amelyek az anyagnak erők által előidézett minden mozgására érvényesek, tehát számunkra ezt a mozgást, mint munkát, az emberi munkateljesítéshez hasonlóan felfoghatóvá teszik (*Kepler, Newton*). Immár arra is vállalkozik, hogy minden természeti jelenséget — fényt és hangot, hőt és villamosságot — mechanikus folyamatokra vezessen vissza és ezáltal a jelenségeket, az emberi munka analógiájára, mint mozgásokat, anyagoknak erők által előidézett mozgásait tegye érthetővé.

Ez az eljárás a világot kettéosztja éspedig a dolgok *lényegére* és azok pusztá *látszatára, megjelenési formájára*: a dolgok lényege a testek mozgása; hang, fény, hő, elektromosság érzéki csalódásaink: érzékszerveinknek érzékletei, melyeket ama mozgások idéztek elő, de amelyek ama mozgásokat nem híven tükrözik vissza, hanem csalfán, a mi érzékszerveink természete által meghatározott módon. Ez az alapelképzelése a mechanikus természetfelfogásnak.

b) Univerzalizmus és individualizmus

A feudális társadalomban az egyént régi, a hagyományok által szentesített uralmi és szövetségési kötelek zárják magukba. Hűbéri kötelék és földesúri jog, határ- és udvarközösség, céh és gilde kötik az egyeseket. Közösségüknek jogrendje, hite és erkölcsé köti őket. Ami jogos, azt nem elhatározni lehet, csak megtalálni; ami igaz, azt nem megismerni lehet, csak hinni; ami illendő, azt nem megítélni lehet, csak követni. Az egyes beleszületik a közösségbe, születése következtében és a haláláig tartozik hozzá. A közösség megelőzi az egyest és meghatározza annak sorsát.

Ennek a társadalmi rendszernek a mintájára képzelte el a középkori emberiség a világ rendjét; társadalmi létének analógiájára alakította ki gyakorlati-elméleti világképét. Gyakorlatilag *Agoston* világregndszerében: az eredeti bűn nehezedik az egyesre és *Krisztus* áldozati halála váltja meg; az egyetlen bűnös lesz nem a saját bűne okából és nem érdemének okából történik megváltása; a bűnt és büntetést eleve elrendeli isteni végzés, az Isten kegyelmi elhatározása által. Az elmélet területén a régebbi skolasztika „realizmus“-ában a dolgok lényegi valóságai a fogalmak, az ideák, az általánosítások, az egyes dolgok csak példányai a fogalmaknak, csak képmásai az eszméknek, csak esetei az általánosnak. A 11. század „realizmus“-ában a leghívebben fejezte ki magát a feudális korszak világfelfogásának idealizmusa és univerzalizmusa: ezt a világfelfogást nem maga a világtörténet érdekli, hanem csak a világtörténet viszonya a világtéremtőhöz, a világot az isteni munkaterv megvalósításának tekinti, a dolgokat az eszmék képmásainak; ami-

képpen az egyes ember a közösség teremtménye, abba beleszületik, azonképpen gondolja, hogy az egyes dolgok a följük tartozó általános fogalmakból jöttek létre.

A kapitalizmus fejlődésével a régi társadalmi kötelékek szétszakadtak; gátló erők alól az egyén felszabadult. A társadalmi munkamegosztás megkülönbözteti az egyéneket. Az egyes ember vállalkozóvá válik, sorsát immár nem a születése, hanem egyéni rátermettsége, a maga munkája határozza meg. Kiröppen a jelszó: „Mindenki a maga szerencsájének kovácsa.“ A kapitalista társadalom végül is az egyének szervezetlen tömegére bomlik szét, az egyéneket többé semmiféle rendi szervezet nem fűzi össze, akaratuk szerint választanak életpályát és munkahelyet, saját tevékenységük kovácsolja sorsukat, a versenyben egymással szembekerülnek és egymáshoz semmi egyéb nem fűzi őket, csak az „érzés nélkül való készfizetés“.

Ezzel a társadalmi átalakulással megváltozik a világkép is. Azokban a képzetekben, amelyeket maguknak az emberek a világról alkotnak, az emberi egyéniség egyre nagyobb önrendelkezésre tör és a természetben egyre nagyobb önállósághoz jut az egyes dolog. A fejlődés ebben az irányban már a 13. század skolasztikájával megindul: *Aquinói Tamás* enyhíti *Agoston* tanát az Isten kegyelmi elhatározásáról és enyhíti a régebbi skolasztika fogalom-„realizmus“-át. Am a feudális kor univerzalizmusát teljesen a 13. és 14. században Angliában felépített ferencrendi filozófia győzi le. Mindenekelőtt gyakorlati értelemben: *Duns Scotus* voluntarizmusa aláassa *Agoston* tanítását az eleve elrendeléstől; az egyes a maga bűne miatt kárhozik el s a maga érdeme okából részesül az isteni kegyelemben, — az egyén szabaddá válik Istennel szemben!*) Amiként az egyes ember szabaddá válik, az egyes tény is önállósul. A nominalizmus lép fel a régi fogalom-„realizmus“-sal szemben: ami a világban valóban létező, az az egyes dolog; az általános fogalmak az egyes dolgokból elvont fogalmak csupán, csak elnevezések, amelyek számos egyes tényt összefoglalnak (*Occam*). A brit franciskánusnak ez a gyakorlati és elméleti értelemben vett individualista bölcselete egészen közvetlenül vezet át az angol tapasztalati filozófiába, az empirizmusba: amiképen az egyes ember nem isteni eleve elrendeléssel, hanem csak a maga tettei által üdvözülni vagy kárhozik el, azonképpen a világot sem öreg Mesterek hívó elfogadásával, hanem egyedül csak a saját megfigyelései és tapasztalatai révén ismerheti meg; és mert minden általános csak az egyes dolgok összefoglalása, megismeréshez nem vezet más mód, csak az indukció: az egyes jelenségek megfigyelése és összehasonlítása (*Bacon*).**)

*) A szerző jegyzeteit l. a tanulmány végén.

Ekképpen a világ feloszlik *egyes* dolgok és *egyes* jelenségek tömegére. A tudomány az egyes dolgok vizsgálatával keresi meg azok különbözőségeit, a bonyolult jelenségekben megkeresi az egyszerű egyes jelenségeket, amelyekből azok alakultak — a tudomány részekre bontó munkát végez. Ekképp akarja a világot megérteni a legkisebb, tovább már nem osztható testek mozgásából. Evégből gondolja ki *Descartes* az ő korpuszkuláit; evégből ássa ki *Gassendi* az antik bölcselétből az atómot. A mechanikus természetfelfogás immár azt tekinti feladatának, hogy minden természeti történést az atómozgására vezessen vissza.

A kapitalizmus elpusztította a régi kötelékeket, melyeket a gazdasági élet parancsal, törvényekkel és szokásjoggal rendezett. Felbomlasztja a társadalmat szervezetlen egyének tömegére, s az egyének mindegyike csak a saját érdekeit követi. Ez egyéneket egymással csak az kapcsolja össze, hogy egyik egyén a másikkal közös célok elérésére összeköttetésbe lép és az egyik egyén a másikkal a versenyben harcban áll. Ennek a társadalmi rendszernek a mintájára építették ki az emberek az ő világképüket. Az egyén mintájára gondolták ki az atómozgásokat: az individuum és az atóm kifejezések eredeti értelmükben azonos jelentésűek; individuum a latinban, az atóm a görög nyelvben jelenti az oszthatatlant. Ha a társadalom felbomlott önálló egyénekre, úgy gondolták az emberek, hogy a természet is szétesik önálló atómozgásokra. Ha a társadalmi összefüggés átalakult az egyéneknek kölcsönös együttműködésévé és egymás elleni versenyévé, úgy azt hitték az emberek, hogy minden világtörténést is az atómozgások kölcsönös vonzására és taszítására vezethetnek vissza. A mechanisztikus-atómista természetfelfogás a világot a kapitalizmus képmására teremtette meg.

b) Teleológia és kauzalitás

A feudális társadalmi rendben az egész gazdasági élet a tervszerű, céltudatos vezetésnek hódol. A ház atyja elosztja a munkát és annak eredményeit háztartásának tagjai között. A gazdasági vezető elrendeli a szántóföld megművelését és rendelkezik a közbirtok használatában. A földesúr a parasztnak, a fejedelem a földesúrnak szabja ki jogait és kötelességeit.

Társadalmának mintájára képzelel el a feudális emberiség a világ kormányzását is. Úgy látja, hogy a világtörténelem is tervszerű és céltudatos vezetés alatt áll. Isten irányít minden történést a természetben, céltudatosan, az akarata szerint. Amiképpen a király állítja hűbéresét a parasztnak, a földesúr a majorosát a jobbágyudvarosok fölé, hogy a parasztnak munkáját vezessék és a parasztnak fölött törvényt üljenek, azon-

képpen adja át Isten a világkormányzás egyes ágait a szenteknek, hogy ők a természet történéseit Isten akaratának megfelelően irányítsák. Minden világtörténet tehát egy tervszerűen, céltudatosan ható akaratnak hódol.

Az individualista kapitalizmusnak nincs szerve, mellyel módjában állna a társadalmi munka irányítása. Atengedi az egyeseknek, gazdálkodjanak tetszésük szerint; az egyéneknek nem irányított, nem szabályozott cselekedetei által, amelyeket nem vezet egyéb, mint az önzés, érvényesülnek a társadalmi szükségyszerűségek. Az individualista kapitalizmus az „erők szabad játékának” anarchikus módszerét alkalmazza a munka és a munka eredményének elosztásában az egyének között, ezt a módszert alkalmazza a termelőerők fejlesztésében és a termelőberendezés növelésében is, hogy ezeket a népesség szaporodásához idomítsa.

A gazdasági élet anarchiáját az emberek, akiknek gondolkozását az individualista kapitalizmus alakítja, átviszik a természetre. A világtörténetet immár nem gondolják tervszerűnek, nem látják úgy, hogy a világtörténet valamely céltudatos akaratnak hódolna. Az emberi társadalom egyénei fölött nem áll többé hűbérúr és földesúr, sem céh, minden egyén követi saját egyéni céljait és minden, ami a gazdaságban történik, következménye az egyének önálló akcióinak, amelyek arra irányulnak, hogy egyéni céljaik érdekében közös munkára egyesüljenek vagy a versenyben egymást legyőzzék. Éppen így, az atómkor fölött többé nem áll Isten, hogy mozgásaikat irányítsa; minden atóm csak a maga egyéni, benne rejlő erői által hat és minden természeti történés következménye az atómkor önálló akcióinak, amelyek az atómkorban rejlő erőknek megfelelően hatnak a kölesönös vonzás és taszítás alakjában. Ha a gazdasági történetet céltudatos módon nem irányítja többé valamely, a gazdálkodó ember fölött álló felsőség, úgy azt gondolják az emberek, hogy a világtörténetet sem vezeti valamely céltudatosan cselekvő, a világ fölött álló akarat. A feudális világ emberei a világot a fölötte álló, céltudatosan tevékeny akarat termékének tekintik; a kapitalista világ emberei úgy látják, hogy a világ a versenyben álló egyéni erők eredője. Ekképpen lép a teleologikus, a célszerűségi világszemlélet helyébe a kauzális, az oksági szemlélet.

Az ember minden történetet csak a maga munkájának analógiájára tud megértetni. A munka azonban céltudatos tevékenység. A gazdasági életben azt látjuk, hogy a termékek felhasználása, a dolgozók elosztása az egyes munkaágak között, a szükséglet tagozódása az egyes jószágnevek szerint irányul a termelőszervezet növelése pedig a népesség szaporodásához való alkalmazkodással történik, — ezt az alkalmazkodást elsősorban mint egy céltudatos tevékenység analógiáját fogjuk fel; azt mondjuk tehát, hogy a társadalom a termékek

elhasználását, a szükségletek megosztásával járó munkamegosztást, a tőke akkumulációját a népesség szaporodásához alkalmazza. Úgy beszélünk a társadalomról, mintha az valamely értelmes, céltudatosan cselekvő lény volna. A valóságban azonban a társadalom, fejlődésének kapitalisztikus fokán, nem ilyen lény. Az alkalmazkodás, amelyre itt akképpen gondolhatunk, mintha az a társadalomnak céltudatos cselekvéséből eredne, a valóságban nem egyéb, mint a piacon ható olyan individuális erők eredője, amely erők mindegyike csak egyéni célokra tör s törekvéseik teljesen különböznek társadalmi együtt hatásuktól. Ennek a gazdasági tapasztalatnak a mintájára képzelik el az emberek a világtörténetet is. Figyeljük meg a természetet, a bámulat az az érzés, amivel elsősorban eltölt bennünket:

*Wie Alles sich zum Ganzen webt,
Eins in dem andern wirkt und lebt.*

(A csodálatos bonyodalom, amint „minden egyetlen nagy egységgé szövődik, s minden rész a másokban hat és él!”)

Ezt az általunk megcsodált természeti rendet is elsősorban Isten, vagy a megszemélyesített természet céltudatos tevékenységének eredményeként képzeljük el. Utána azonban, a kapitalizmus élményének nyomán, föltesszük, hogy itt is individuális erők eredőjével állunk szemben, holott ez korábban céltudatosan rendező tevékenység eredményének tűnt föl előttünk. A kapitalista versenyrendszer anarchiájának képmására a természetet mechanizmusnak, „géperővel” mozgatott műnek gondoljuk.

A theologikus-teleologikus természetfelfogás legyőzése a mechanisztikus-kauzális természetfelfogás által, évszázadokon át tartó fejlődési folyamat eredménye. Még a 17. é 18. században is a nagy természetkutatók tanításai tele vannak teleologikus alkotóelemekkel. Csak fokozatosan történt a kiirtásuk. Ennek a fejlődésnek legerősebb hajtóereje kétségtelenül a küzdelem volt a hagyományok útján átszármazott vallásos képzetek ellen. A feudalizmus elleni harcában a föltörekvő polgárság az egyházba ütközik, a feudális világnak ebbe a leghatalmasabb uralmi szervezetébe és legerősebb szellemi hatalmába. Megkísérli, hogy az egyház hatalmát a lelkekben megrendítse azzal, hogy egy, a vallásos képzetektől megszabadított világképet teremt. Ezért akarja megszabadítani világképét a teleológiától, minden theológiának ettől a végső menedékétől. Minél teljesebb a győzelem a feudalizmus fölött, annál tökéletesebben irtják ki a természettudományból a teleologikus részeket. Minél teljesebb a kapitalizmus győzelme, annál tisztábban képzelik el a természetet mechanizmusnak, a kapitalista anarchia mintaképre.

A mechanisztikus természetfelfogással szemben azonban a

legnagyobb nehézségeket támasztják az élőlények. Az egyes szervek kölcsönös függése egymástól sajátos megismerőképességünkkel nem érthető meg, csak úgy, ha a szervezet működésének belső célszerűségét tételezzük fel. *Darwin* volt az első, aki az élők világát is megnyitotta a mechanisztikus természetfelfogás számára. Megkísérli, hogy az élő szervezetek célszerű felépítését is az anarchikusan ható egyéni erők eredőjeként tege számunkra érthetővé. És éppen a mechanisztikus természetfelfogásnak ennél az utolsó nagy győzelménél mutatkozott meg legvilágosabban ennek a természetfelfogásnak az eredete; vajjon nem maga *Darwin* ismerte be, hogy elképzelését az élőlényeknek létért való küzdelméről, *Malthus* tanítása nyomán, az embereknek a versenyben vívott kölcsönös harca mintájára alakította ki! Itt válik különösen világosan felismerhetővé a mechanisztikus természetfelfogás történelmi függősége a kapitalizmustól: ha a társadalomban minden társadalmi hatás csak anarchikusan ható egyéni erők eredője, úgy a természetben is minden, ami az emberek számára korábban mint természeti cél, vagy mint Isten céltudatos tevékenységének eredménye tűnt fel, immár mint féktelenül ható egyéni erők eredője jelentkezik. A mechanizmus a szabad verseny anarchikus módszere, — melyet átvittek a gazdaságból a természetbe.

c) Kvalitás és kvantitás

A feudális társadalom a saját szükségletek kielégítésére szolgáló jószágtermelésen alapul. A hűbérúr vagyona áll ennyi és ennyi hold földből, a robotmunkára való igényeiből, ennyi és ennyi paraszt által fizetett bérből és adógarasból, ennyi és ennyi véka gabonából, ennyi és ennyi mázsa lenből stb. Vagyonának ezeket a részeit összegezni nem tudja, nem ismer olyan mértékegységet, amellyel az ő olyannyira különböző jószágait és járandóságait fölmérhetné, azok együttes nagyságát kiszámíthatná. A jószágvilág *minőség* dolgában különböző javakból áll, amelyek semmiféle közös mértékkel nem mérhetők.

A kapitalista társadalom az árutermelésen alapul. A szabó ruhát állít elő, nem azért, hogy ruházkodjék, hanem azért, hogy áruját eladja; a ruhát egyenlőnek veszi azzal a pénzmennyiséggel, amennyiért azt elcserélheti. Az árutermelő számára minden áru csak bizonyos *mennyiségű* pénzt képvisel, csak bizonyos mennyiségű tárggyá vált társadalmi munkát, melynek termékét áruért elcserélheti. Álljon bármilyen sokféle jószágból vagy követelésből a kapitalista vagyona: az *egyetlen szám* alakjában kifejezhető, mert minden egyes jószágot egy-egy pénzüsszeggel, adott mennyiségű társadalmi munkával egyenlőnek tekintenek. A pénz alakjában a gazdasági élet, a társadalmi munka fogalmával a gazdasági elmélet olyan mértéket talált, amely lehetővé tette minden jószág mérését, valamennyinek kölcsönös össze-

hasonlítását, valamennyinek összeadását. A minőség dolgában különböző javak a kapitalista világban csak még ugyanazon pénznek különböző mennyiségeit képviselik, különböző mennyiségeit meg nem különböztetett társadalmi munkának, mennyiségeit egy meg nem különböztetett alapvalóságnak.

A feudális társadalom vagyona minőség dolgában különböző javak és követelések rendszere. A kapitalista társadalom vagyona árak és értékek összege, pusztá mennyiség. Ez a gazdasági átalakulás is hat a világkép változására. Az arisztoteleszi-mechanisztikus fizika számára a világ a minőség szerint különböző dolgok rendszere; a mechanisztikus természetfelfogás a világot a tömegek, erők és energiák összegének tekinti. A mechanisztikus természetfelfogás minden történést tömegek mozgására akar visszavezetni. A testek minőségi különbsége eltűnik: a testek már csak tömegek, amelyek azonos erők által előidézett mozgásváltozások, gyorsulások alapján mérhetők. Éppen így eltűnnek a természeti jelenségek minőségi különbségei is: a hőt, a fényt, az elektromosságot mi különbözőképpen érzékeljük, mindannyian mégis csak energiák mennyiségei, mérhetők az energiák közös mértékegységével, átszámíthatók bizonyos mennyiségű mechanikai munkává! Már *Galilei* hirdette, hogy a fizikus a maga figyelmét csak a testeknek matematikailag felfogható tulajdonságaira irányíthatja; a kiteljesedett mechanisztikus természetfelfogás minden minőségi különbséget pusztán mennyiségekre vezet vissza. A dolgok minőségi természete csak pusztá látszat, *jelenség*. *Lényegük* a minőség dolgában meg nem különböztetett alapvalóság mennyisége.

A kapitalizmus megtanította számolni az embereket. A termék minősége nem érdekli az árutermelőt; ő árut szállít a piac szükségletei szerint. Csak mennyiségek azok, amelyek őt érdeklik: a piaci ár és az előállítási ár, a tőke és a profit. Elsőnek a kapitalista világban kellett megtanulniok az embereknek, hogy minden jószágot piaci árakkal, minden munkát előállítási árakkal és életük minden eredményét profitnagyságokkal számítsanak ki. Először a kapitalizmusban kényszerültek az emberek olyan természetfelfogásra, amely minden egyéni minőséget pusztá mennyiségben old fel.

Csak a mérhető, a kiszámítható az, ami számít. És mert minden történést mint mozgást kell elgondolni, a testeknek csak ama mérhető tulajdonságai jönnek számításba, melyek a tapintószervünkkel észrevehetőek; csak a mérlegen megállapítható súlyuk révén. *Goethe*, akinek egész lénye újra és újra fellázad a mechanisztikus természetfelfogás ellen, találóan jellemzi ezt a szemléletet:

*Daran erkenn' ich dez gelehrten Herrn!
Was ihr nicht tastet, steht euch meilenfern,
Was ihr nicht fasst, das fehlt euch ganz und gar,
Was ihr nicht rechnet, glaubt ihr, sei nicht wahr,
Was ihr nicht wägt, hat für euch kein Gewicht.*

(„Erről ismerlek meg benneteket, tudós urak! — Amit nem tapinttok, az mérföldnyi távolra esik tőletek, — Amit nem foghattok meg, az nem létezik számotokra, — Amit ki nem számíthattok, azt hiszitek, nem igaz, — Amit nem mértek, annak nincs súlya számotokra.“)

A gyökeréig nyúl a költő ennek a természetszemléletnek, amikor ekképpen folytatja:

Was ihr nicht münzt, das, meint ihr, gelte nicht.

(„Ami nem pénzelt nektek, azt hiszitek, mit sem ér.“)

A kapitalizmus egész lényege — amely a javakat már csak a pénzértékük szerint, az emberi munkaerőt pedig mint árut tekinti, az életcél és életeredményt az egyik ember számára már csak a munkabérben látja — visszatükröződik abban a természetfelfogásban, amely minden minőségi állapotot pusztán mennyiségekben akar feloldani.

Amiképpen a munkamódszerek és munkaeszközök roppant átalakulása, melyet a kapitalizmus idézett volt elő, el nem veszíthető öröksége lesz minden jövőző társadalmi rendszernek, azonképpen maradnak fenn elkövetkező nemzedékek számára a kapitalista korszak természettudományának nagy vívmányai is. Ám az emberi szellem ama nagy teljesítményei iránt érzett csodálatunk sem feledtetheti el velünk azok történelmi feltételezettségét. A 16–19. század nagy természetkutatóinak eredményeiből bizonyára végtelenül sok fennmarad majd az emberiség örök értékeként; ám ezek mégis csak a saját koruk gyermekei, világképükben ott láthatók korszakuk vonásai, amelyek az újabb nemzedékeknek már nem felelnek meg. A fölemelkedő kapitalizmus világképe volt ez, a saját gazdasági rendjének megfelelőene képzelte el a természet rendjét.

III. A FÖLEMELKEDŐ KAPITALIZMUS BÖLCSELETE

a) A dogmatikus rendszerek

Az újkori bölcselet a mechanisztikus természetfelfogásból indul ki. Átveszi tőle a *matéria*, az anyag fogalmát és minden materiális történést, a mechanisztikus természetfelfogásnak megfelelően, matematikailag ábrázolandó mozgásjelenségnek tekint. Ám nem mérészkedik odáig, hogy mozgásjelenségekre vezessen vissza minden materiális történéstől a tapasztalat szerint különböző lelki folyamatokat. Ekképpen a *lelket* mint lényegében önálló valóságot állítja szembe az anyaggal. Ugyanakkor, amikor az anyag fogalmát a mechanisztikus természet-szemlélettől kölcsönzi ki, ugyanakkor a lélek elképzelését szo-

rosan akképpen tartja fenn, ahogyan az már az ősrégi mitoszokból kifejlődött, ahogyan azt a kereszténység átvette és ahogyan azt a skolasztika dogmatizálta. Az anyag maradandó, mennyisége változatlan, csak az alakját tudja megváltoztatni a munka. A lelket halhatatlannak gondolják. Ekképpen a maradandó anyagot és a halhatatlan lelket egybefoglalják a *szubsztancia* fogalmában. Ezzel a kettős szubsztanciával kerül szembe az *Isten* fogalma. Am ezt a fogalmat nem veszik át változatlanul a középkori világszemléletből, hanem lényegesen átalakítják.

A régi, őseredeti törzsi szervezetek jogrendje a társadalmi együttélés szükségleteiből fokozatosan nőtt ki. Nem volt törvényes jog, hanem szokásjog, amely évszázadokon át tovább élt, soha hirtelen nem változott, mindig csak fokozatosan fejlődött, éppen a régisége volt az, ami szentesítette. Az emberek, akik törzsük jogrendjébe beleszülettek, ezt a jogrendet magátólértéktől fogadták és nem érdeklődtek eredete iránt. Amde a békés földművelő törzs területére hirtelen betör egy idegen, nomád nép. Leigazza a parasztokat, lefegyverezi őket, elrabolja földjüket és arra kényszeríti őket, hogy jobbágyaik legyenek az új uraknak. Ekkor új jog keletkezik: a hódító király hatalmi parancsa, melynek alapja a leigázás és biztosítéka a fegyveres erő. A régi népjogot áttöri az új királyi jog. Az alávetett parasztok szemében az ő régi, átvett népjoguk mint magától értetődő, együttélésükből eredő természetes rend tűnik fel, melynek eredetét nem kutatják; az új királyi jog számukra a hatalmas úr parancsa, akinek hatalmi szava a társadalom természetes rendjét áttöri. Így ítélik meg például az angolzász parasztok még a 17. században is, hatszáz évvel a hódítás után, a normann jogot.

Az emberek már korán megfigyelik a természeti folyamatok szabályszerű menetét. Ez a szabályszerűség úgy tűnik fel előttük, mint a természet jogrendje. Am ennek a szabályszerűségnek az eredete iránt ép oly kevéssé érdeklődnek, mint régi népjoguk eredete iránt. Nem a megszokás — mint *Hume* gondolja —, hanem a rémület a megszokott folyamat megzavarása miatt, indítja az embereket az ok megkérdezésére (*Wundt*). Nem kérdezik, miért váltakozik a nappal és az éjszaka, a nyár és a tél, a telihold és az újhoid, de amikor megrémítik őket villám és mennydörgés, nap- és holdfogyatkozások, járványok és áradások, máris érdekli őket az az ok, amely a természeti folyamatok mindennapi, lefolyását megzavarja. Hatalmas lényekre gondolnak, akik épúgy meg tudják zavarni a megszokott természeti rendet, ahogyan a király át tudta törni a megszokott népjogot. Ilyen lények a feudalizmuselőtti népek istenei és hasonló lény még a feudális korszak istene is. Ha úgy tetszik neki, megállítja a Napot és a Holdat; életrekelti a halottat, bénákat járókká, vakokat látókká tesz. Nem törvényhozó, aki

előre megszabta a természet számára a folyamatok mindennapi menetét, hanem esodatévő, aki ezeket a mindennapi folyamatokat áttörheti — egészen úgy, ahogyan a feudális korszak királya nem szerzője népe szokásjogának, hanem a hatalmas úr, akinek parancsai a népjogot áttörik.

A feudális közösségi életet felváltja az abszoluturalmi, központosító, a pénzgazdálkodásra felépített állam. A jog feudális kettősségét, dualizmusát — az ellentétet egyrésről az egyes rendek és tájak szokásjoga, másrészt a király törvényes joga között — legyőzi. Az abszoluturalmi államban a fejlődelmi hatalom minden jog szerzője; minden jog királyi jog, törvényes jog, — törvény. Ez a jog köti az abszoluturalmi állam minden alattvalóját; magát a törvényhozót is köti az általa hozott törvény, amíg azt meg nem változtatja.

Ennek az új jogrendnek a mintájára képzelik most már el az emberek a természet rendjét. Az új természettudomány megfigyeli a természeti történések szabályszerű lefolyását. Ezeket a szabályokat természettörvényeknek nevezi; maga a kifejezés mutatja a fogalom eredetét: az állam törvényeinek mintájaként gondolják el az emberek a természet törvényeit. És amiként az állam törvényeit a király bocsátja ki, a természet törvényeinek forrása az Isten. Az új Isten már nem esodatévő, aki a Napot és a Holdat megállíthatja, ha neki ez úgy tetszik, hanem törvényhozó, aki a természetnek törvényeket adott, amelyek szerint a csillagok mozognak. Ennek az új istenfogalomnak és a mechanisztikus természetfelfogásnak az egyesítéséből kölesönözték ki az anyagra vonatkozó képzeteket, ezekkel és a kereszténységtől átvett lélekfogalommal indult el az újkori filozófia.

Alapítója *Descartes*. Ő a természetet egészen mechanisztikusan gondolja el: a testeknek csak a matematikusan tárgyalható tulajdonságai a létezők, ezek a kiterjedés és a mozgás, minden természeti folyamatot vissza kell vezetni legkisebb tömegrészecskék mozgására; minden teleologikus természetmagyarázatot kerülni kell. Amde az anyaggal a lélek mint önálló valóság szemben áll, kettőjünkkel szemben az Isten mint törvényhozó, aki a törvényeket adta, akinek alárendeltje az anyag és a lélek. Az anyagra vonatkozó képzetével *Descartes* a kapitalista korszak gyermekének bizonyul, istenfogalmával az abszoluturalmi állam, az ifjú kapitalizmus ez első államformája gyermekének. *Descartes* — *Richelieu* kortársa!

A francia az abszolút monarchia mintájára képzei el a világot. A republikánus Hollandiában más istenfogalom keletkezik, a köztársaságban a nép, mely a törvény uralma alatt áll, egyúttal a törvényhozó is. A természetre alkalmazva: a világ, amely a törvény uralma alatt áll, egyúttal az Isten is, ő a törvény forrása. A monarchista deizmussal szemben a köztársasági pántheizmus lép fel. *Spinoza*, e felfogás első képviselője,

az angol Commonwealth kortársa! Számára a természet és a lélek már csak egyetlen szubsztancia létformái, az anyagi és a lelki történés egyazon szubsztancia két oldala, Isten és világ, törvényhozó és alattvaló azonos. Mindkét attributum ugyanannak az oki törvényszerűségnek hódol és ez a törvényszerűség csak a matematikai módszer segítségével, „more geometrico“ fejezhető ki.***)

Az újkori bölselet legrégebb rendszerei eképen igyekeztek megteremteni az összhangot a mechanisztikus természetfelfogás és a kereszténységtől kölcsönvett lélek- és istenfogalom között. Am minél hatalmasabbá lett a kapitalizmus, annál kizárólagosabban lett úrrá a gondolkozáson a mechanisztikus természetfelfogás. Végül is kizártak minden kompromisszumot az átszarmazott lélek- és istenfogalommal. A cartesianizmust és a spinozizmust követi a monista materializmus. Most már a lelki folyamatokat is mechanisztikusan fogják fel; az agy működéséeként, az agyrészecskék mozgásával magyarázzák azokat. Az Isten eltűnik ebből a rendszerből: amiképen a kapitalista szabad verseny, amely a társadalmi munkát és a munkaeredményt megosztja, senki törvényének nem hódol, hasonlóan a természettörvényeknek sines többé szükségük törvényhozóra. Az anyag az egyetlen szubsztancia; nincs más a mozgásban lévő anyagon kívül. A materializmus a szabad verseny rendszerének következetes filozófiája: kimerít minden tudást a mechanisztikus természetfelfogásban, amely a világot a kapitalizmus képmására alakítja ki, és a régebbi, a feudális idők-ből átvett szemléletekkel minden kiegészítést megtagad.

Angliában, ahol a kapitalizmus a legtökéletesebben kifejlődött, a materializmus is először lépett fel. *Hobbes* az első képviselője. Az individualista kapitalizmus gyermekének mutatkozik államtanában, amely az államot az egyének között megkötött társadalmi szerződésből vezeti le; az individualisztikus kapitalizmus gyermeke marad az ő materialista filozófiájában is. De őt elrémíti a polgári forradalom, amely a széles néptömegeket mozgásba hozza. Harcos védelmezője a forradalom által megingatott rendnek, a korlátlan államhatalmat tekinti a kapitalista fejlődés első feltételének. Eképen a társadalmi szerződés individualista tanára támaszkodva igazolja az abszolutizmust; ugyanígy nem akadályozza őt materializmusa abban sem, hogy egy az állam szükségletéhez alkalmazott valást mint az állam uralmi eszközét fenntartani akarjon. „Vallás az — mondja —, amit az állam hinni rendel, babona, amit tilt”. Angliában, ahol a forradalmi polgárság a maga harcát az abszolutizmus ellen keresztény zászlók alatt vívta meg, a materializmus lép fel mint az abszolutizmus szövetségese; csak Franciaországban, ahol a katolicizmus lett az abszolutizmus támasza, vált a materializmus a forradalmi polgárság eszméjévé (*Lametrie, Helvetius, Diderot, Holbach*).

A materializmus Franciaországban először abban az időben virágzik, amikor a polgárság forradalomra fegyverkezik, hogy a kapitalizmus kifejlődésének minden akadályát szétrobbantsa. A polgári forradalom viharai, amelyek minden gondolattal az állam elé fordulnak, nem kedvesek az anarchikus materializmus előtt. Am, amikor lezárult a polgári forradalom, 1848 után, az individualista kapitalizmus legteljesebb győzelmének az idejében, válik a materializmus néphitté. A politikai liberalizmussal, a menceszterizmussal és a szabadkereskedelmi „népies“ gazdaságtannal kapcsolódik össze a materializmus a liberális burzsoázia világnézetévé.

b) A kritikai filozófia

Az individualizmusból indult ki az empirizmus, a tapasztalatokra építő bölcsélet. Ha az egyén felszabadult az állami és egyházi tekintély tiltó korlátaival, úgy nem akar főbbé világgépet sem alkotni átvett fogalmakból, hanem a saját tapasztalataira kíván támaszkodni. Ha a társadalom egyeduralmi egyénekre oszlik szét, úgy azt gondolják az emberek, hogy a világ is önálló egyes dolgok összessége. A megismeréshez tehát nem vezet más út, mint az egyes dolgok megfigyelése és összehasonlítása az egyes emberek által: tehát az indukció. Már rámutattunk, hogy *Duns Scotus* voluntarizmusából és *Occam* nominalizmusából miként indult ki *Bacon* tapasztalati filozófiája.

Ámde, ha a modern természettudomány fejlődésének kezdetein követelmény lett az indukció, ott állott vele szemben egyéb követelményeknek egész sora: az a követelmény, hogy minden természeti jelenséget tömegmozgásokra bontsanak fel, minden testet atomokra, minden minőséget mennyiségekre. Ezeknek a követelményeknek a nyomása alatt *Galilei* óta olyan természettudomány keletkezett, amely *Bacon* kizárólagos empirizmusának kevésbé felelt meg.

A tapasztalat mutat nekünk zöld és barna, magasan és mélyen hangzó, édes és savanyú ízű, kellemes és utálatos szagú testeket. Ámde a mechanikus természetfelfogáson belül a testeket nem illeti meg más tulajdonság, mint a kiterjedés, az adott tér betöltése úgy, hogy egyidejűen ott más test helyet nem foglalhat, továbbá a tömeg és a mozgás. Ezek a testek színtelenek, hangtalanok, íztelenek, szagtalanok. Az elmélet által kigondolt világ tehát különbözik a tapasztalatok világától.

A természettudomány minden minőséget mennyiségekben oldván fel, eszközül a matematikát alkalmazza. A mechanikus természetfelfogással fejlődik ki a matematika. A matematika viszont a maga megismeréseit a számunkra bizonyítás nélkül adott, közvetlenül megérthető axiómákból, sarkigazságokból kiinduló következtetések útján vezeti le. Eljárási módszere nem

induktív, hanem deduktív. Az empirizmus mellett föllép a racionalizmus, amely úgy véli, hogy megismeréseit az értelem a közvetlenül megérthető axiómákból kiinduló következtetések útján merítheti.

Ilyképen kerül szembe egymással a természetmegfigyelés és a matematika, az indukcio és a dedukcio, az empirizmus és a racionalizmus, *Bacon* és *Galilei*.

Az empirizmus az individualizmusból indul ki: abból, hogy a kapitalizmus a társadalmat egyeduralmi egyénekre bontja szét. A minőségek feloldása mennyiségekre, elméleti tükörképe a pénzgazdálkodásnak; a matematikai módszer abból indul ki, hogy a kapitalizmus az egyének közti társadalmi összefüggést az árucsere, a vétel és eladás, a javaknak áruvá alakítása útján közvetíti. Az elméleti ellentmondásnak az induktív empirizmus és a matematikai racionalizmus között, megfelel mint elméleti tükörkép, a kapitalizmusra jellemző ellentmondás egyrészt az egyének számára biztosított jogi egyeduralmítás, másrészt az egyének kölcsönös gazdasági függősége között, amely a társadalmi munkamegosztás útján a piacon való áruvétel és árueadás alakjában, minden jószágnak érték-mennyiségekké történő feloldásában jelentkezik.

A filozófia először a matematika oldalára áll, szemben a természetmegfigyeléssel, a racionalizmus mellé, szemben az empirizmussal *Galilei* mellé, szemben *Baconnal*, *Descartes* az axiómát velünkszületett eszmének tekinti. Szerinte csak ezekből a velünkszületett eszmékből történő következtetés útján juthat az ember biztos megismeréshez. Érzékeink tapasztalata csupán csalóka látszat, mely érzékszerveink sajátosságaitól függ. Amiképp a matematika, azonképp a filozófia is a maga megismeréseit csak a velünkszületett eszmékből történő következtetések útján, csak „more geometrico“ tudja megérteni.

Amde ezzel a racionalizmussal szemben az angol individualizmus védekezésre kél. A velünkszületett eszmék az emberiség közös, kollektív birtokának lennének tekintendők, olyan tulajdonságok, amelyet nem egyén szerez meg, hanem a születés szabja ki reá. *Descartes* föltevése tehát megtámadja az egyéni szabadságot, márpedig az egyén a maga világképét a saját tapasztalásai alapján akarja fölépíteni anélkül, hogy felülvizsgálhatatlan, nem vitatható eszmékhez kötve lenne. Ezért tagadja *Locke* a velünkszületett eszmék tényét. Nincsen tudásunkban semmi sem, amiről nem az érzékszerveink útján szereztünk volna tudomást. Ebben *Locke* követi *Bacon* empirizmusát. Másrészt azonban mégis átveszi *Galilei* iskolájának matematikai természettudományát. Meg akarja tehát mutatni, hogy ez a természettudomány tisztán empirikus-induktív úton jött létre. Evégből megkülönbözteti a testek elsődleges és másodlagos tulajdonságait. Csak a testek primär, elsődleges tulajdonságai, melyeket érzékszerveink útján ismerünk meg,

— szám, kiterjedés, alak, mozgás —, a dolgok valódi tulajdonságai; a testek *szekundär*, másodlagos tulajdonságai — hang, szín, hő, szag, íz — csupán csalódásai érzékszerveinknek, amelyek akként alakultak, hogy velünk bizonyos, reájuk ható mozgásjelenségeket, nem mint ilyeneket, hanem mint hangot vagy mint fényt, mint hőt, mint szagot vagy ízt közöljenek. A testek matematikai tulajdonságai tehát az egyedül valódiak; a matematika axiomái nem velünkszületett eszmék, hanem a testek valódi nagyságviszonyainak megfigyeléséből nyert megismerések. A mechanikus természetfelfogás: a valódi dolgok megismerése, a tapasztalás eredményeképpen, de megtisztítva a csalóka látszattól, amelyet érzékeink sajátos fölépítése a tapasztalatba kever. Ekép *Locke* bizonyítottnak véli, hogy a mechanisztikus természetfelfogás világképe egy tisztán induktív tapasztalati tudomány követelményeinek megfelelő. Teljesen elmerülvén a kapitalizmus természetfelfogásában, azt hiszi, hogy az emberi pszichofizikai szervezet természetének megismerésén alapul, ha csak a mennyiségeket ismeri el valódiaknak és minden minőséget mennyiségekben oldhat fel. Joggal mondja róla *Marx*, hogy a polgári értelmet nyilvánította egyenesen emberi normál-értelemmé.

Locke volt az első, aki föltette a kérdést a mi megismerőképességünk természetéről és hatáiról és ezzel megalapította az ismeretelméletet. Hamarosan felismerte, hogy ott áll egy további probléma előtt. A természettudomány fölfedezett természettörvényeket; ám a törvényhozóról, aki a természetnek a törvényeket adta, mit sem akart többé tudni. A materializmus tagadta az Isten létét; mások még megengedték, hogy az istenképzet a kedélyszükségletek kielégítésére szolgál, de elutasították azt a gondolatot, hogy ezt a fogalmat a tudományba bevezessék, mert a tudománynak a tapasztalatok körére kell szorítkoznia. Eképen voltak törvények, amelyeket senki sem hozott.

Honnan erednek ezek a törvények?

A föltörekvő polgárság a feudalizmus és abszolutizmus jogrendjével szembeállította a saját polgári jogrendjét. A kapitalizmus igényeihez mért, ama kor polgári szükségleteinek megfelelő jog úgy tűnt a polgárság számára, mint természetjog, amelyet maga a természet oltott minden egyes ember lekébe és amelynek érvényét csak a nyers erőszak teheti vitássá. Az emberi természetből vezethető le az igazi jog; az ember a jog forrásait a saját kebelében keresi.

Az emberi jogról alkotott emez elképzelést azonban újra átviszik a természet rendjére. Amiképen az ember a maga társadalma igazi törvényeinek eredetét, úgy a természet igazi törvényeinek az eredetét is a saját tudatában keresi. Nem a király adja a társadalomnak a jogot; a társadalmi szerződés által, amelyben az egyes emberek maguk, egymás között meg-

egyezték, létesült egy el nem multható jogrend, amely az emberi szükségletek változatlan, természetes állapotán alapul. Nem Isten ad — úgymond — a természetnek törvényeket; az emberek maguk helyezték ki a világba a természettörvényeket és ezeknek a törvényeknek alapja az emberi megismerőképeség nem változó természete. Ha a polgári jogrendet, amely megfelel a kapitalizmus szükségletének, közvetlenül mint természetjogot tekintik, amely az emberek nem változó erkölcsi természetéből fakad, aképen válnak a természettörvények — amelyek segítségével ama korszak kapitalizmusa a világot a saját képmására teremtette — általában az emberi megismerőképeség törvényeivé, amelyek az emberi megismerőképeség nem változó természetén alapulnak.

Amikor *Hume* feloldotta a szubsztanciát és a kauzalitást, ebben a gondolatban már ott volt az új ismeretelmélet csirája: a világban nincsen sem ok, sem okozat; csak az ember az, aki ok és okozat alakjában kapcsolja össze azt, amit egymásután következve látni megszokott. A természetben csak egyes jelenségek vannak, amelyek egymásután következnek; csak az ember kapcsolja őket össze az oksági kötelékkel, csak ő köti össze őket törvények alatt. Ezt az ismeretelméletet azonban a továbbiakban nem angol, hanem német talajon fejlesztették tovább.

A brit filozófiát a 13. századtól a 19. századig egységes vonás jellemzi. *Duns Scotus* individualizmusa a természetre átvitt alakjában, *Occam* által nominalizmussá válik; a kettő vezet el *Bacon* empirizmusához. *Locke* megkísérli, hogy ezt a mechanisztikus természetfelfogással összhangba hozza. *Hume* ezt a felfogást továbbfejleszti azáltal, hogy a természetet teljesen szétzúzza egyes jelenségekre, amelyek között csak az ember gondolkodási szokásai vernek hidat. *Bacontól J. St. Millig, Locketól Spencorig* egyenes út vezet. Mindenütt ugyanazok a jellemző vonások: a gyakorlati individualizmus az elméletben mint empirizmus lép fel. Amiképpen a gazdaságban és a politikában Anglia volt az individualista kapitalizmus szülőanyja, ő teremtette meg az individualista kapitalizmusnak megfelelő gondolkodási irányt is.

Sokkal később mint az angolok, csak a 18. században törtek a németek vezetőhelyre a filozófiában. A 18. század Németországában is a kapitalizmus immár széles területet nyert; mellette azonban ott éltek még a feudális rendszer kiterjedt maradványai. A német tudósok is átvették a mechanisztikus természetfelfogást és a racionalista államtant; egyidejűleg azonban ők még a régi feudális-egyházi eszmevilág és az egyént az abszolút államhatalom, a földesúri felsőség, a céhszerű szövetkezések kötelékeibe iktató társadalmi rendszer tiltó korlátozásai alatt állottak. Ők is a kapitalizmus képmására gondolták el a világot; ám a német földön még sokkal kevésbé

individualisztikusan feloldott valóság nem engedte meg a világ teljes feloldását az atóмок mechanizmusában.

Kant a tapasztalatot a munka képmására képzelel el: amiképpen a munka a természetadta anyagnak alakot ad, azonképpen alakítja a mi megismerőképeségünk az érzékszerveink által nekünk adott érzetanyagot; minden tapasztalásnál tehát meg kell különböztetni az érzékeink által nekünk nyújtott anyagot és ennek a mi megismerőképeségünk munkája által adott alakját. Ilyképpen *Kant* egyesíti a racionalizmust az empirizmussal. *Descartest* *Locke*val. *Kant* is a kapitalizmus természetfelfogásából indul ki; számára is a matematikai mozgástörvények alkalmazása minden tudomány célja. Ámde a matematika és a kinematika megismeréseit, ellentétben *Descartessel*, nem tekinti velünk születtett eszmékből vont következtetéseknek, hanem megismeréseknek, amelyek *magában* a tapasztalatban és a tapasztalat *által* keletkeznek; e részben *Locke* mellé áll *Descartessel* szemben. Másrészt azonban a tapasztalás nem pusztá átvétele érzékszerveink érzeteinek, hanem az érzetek feldolgozása is, az emberi tudat munkája, a szemlélet és a gondolkodás tiszta formái által, amelyek bár tevékenyek a megismerésben, mégsem a megismerésből erednek; e részben tehát *Kant* *Descartes* mellé áll *Locke*val szemben.

Az induktív empirizmus és a matematikai racionalizmus ellentétében, amint láttuk, visszatükröződik a kapitalista áru-termelésre jellemző ellentmondás az egyének jogi szabadsága és az ő kölcsönös gazdasági függőségük között, amely függőség a piacon, a javaknak pénzzé átcserélése során nyilatkozik meg. Ez az ellentmondás abban a megismerésben oldódik fel, hogy a javak feloldása értékmenyiségekké a kapitalizmusnak csak sajátos módszere, amelynek révén az egyének szabad cselekedetei a társadalmi szükségszerűségeket létrehozzák, s e szükségszerűségeket minden munkamegosztáson alapuló társadalomban fennállanak: a fogyasztás alkalmazása a termeléshez, a munka megosztása az egyes hivatások között a társadalmi jószágszükséglet megosztása szerint, a társadalmi termelőszervezet megnövelése a népesség szaporodásának megfelelően. Éppen így a dolgok feloldása tömegek és erők mennyiségeivé a mi megismerőképeségünk által megkövetelt módszer alapján, — amelyben az egyes embereknek az egyes dolgokra vonatkozó egyéni tapasztalatain át az emberi szemlélet és az emberi gondolkodás általános működése nyilvánul meg, — az emberi tudat kollektív megnyilatkozása általában.

Kant, *Locke*val ellentétben, a testek matematikai tulajdonságait nem tekinti a dolgok lényegét érintő egyedül igazi, primär tulajdonságoknak, hanem a szemlélet és a gondolkodás tiszta formáinak, melyeket tudatunk az érzékszerveink által szolgáltatott anyagnak kölcsönöz. Ebben *Kant* *Hume*val érint-

kezik. *Kant* is úgy gondolja, hogy csak az ember az, aki a tapasztalat szerint egymást követő jelenségeket az ok és okozat kötelékével, a törvények által egybefűzi. Ámde *Hume* szemében a természet szervezetlen tömege a kötelesen egyes jelenségeknek; összekapcsolásuk okká és okozattá lényegtelen, pusztá megszokás, amelyet csak a gyakorlati használhatósága igazol. *Kant* számára a természet: törvények rendszere; számunkra ugyanis nem létezik más természet, csak az, amelyet a törvényt alkotó emberi értelem állít elénk azzal, hogy az érzetanyagot a saját törvényszerűsége szerint alakítja, — ezek a törvényszerűségek változatlanok, az emberi tudat sajátos alkatában gyökereznek.

Igy lesz a természeti rend, ahogyan azt *Kant Newtonnak*: „*Principia mathematica*”-jában is felismeri, a természetjog ellentétele: amiképen a természetjog törvényei az ember erkölcsi természetén alapulnak, azonképen a természettörvények az emberek elméleti megismerőképességének sajátos természetén épülnek fel; amiképen az egyes korszakok felfogásából eredő természetjog minden korszakra és minden népre érvényes, azonképen ama törvények is, amelyeket emberi megismerőképességünk a természet számára megszab, általánosan és szükségképen érvényesek. *Kant Rousseau* kortársa!

Kant is a kapitalizmus gyermeke. Átveszi a kapitalizmus természetfelfogását: minden tapasztalat végső eredményében matematikai mozgástörvény. Átveszi az individualista kapitalizmus természetjogi államböleseit és annak képmására alakítja ki ismeretelméletét: a matematika és a kinematika törvényei változhatatlan törvények, amelyeket megismerőképességünk szab meg a természet számára, amiképpen a természetjog rendelkezései változhatatlan törvények, amelyeket erkölcsi természetünk minden ember társadalmára parancsol. A törvények, amelyek által a kapitalizmus a világot a maga képmására teremti meg, *Kant* számára az emberi tudat örök törvényei általában. *Kant*ról is elmondhatta volna *Marx*, hogy a polgári értelmet nyilvánította egyenesen emberi normálértelemmé. Ámde, eltérően az ő angol individualista elődeitől, a német *Kant* az individualista kapitalizmus világszemléletét egytetemesen fejleszti tovább: a matematika és a kinematika törvényei, — nem úgy mint *Lockenál*, ahol azok pusztá általánosítások, melyeket az egyes ember az egyes dolgok elsődleges tulajdonságainak megfigyeléséből és összehasonlításából magának levon, — hanem az emberi tudat, a kolléktív faji értelem törvényei, amelyek ott gyökereznek minden egyes egyénben és amelyeket minden egyes dologra megszerkesztenek és amelyek közvetlenül az érzetanyagból emelkednek ki. És ha *Hume* számára a természeti tapasztalat csak az egyes jelenségek képmása, s okozati összekapcsolásuk csak toldalék, melyet a tapasztalathoz fűzünk, és amelyhez az emberi megszokás vezet,

úgy *Kant* számára a természeti tapasztalat nemcsak az érzetanyag befogadása, hanem annak rendezése is a szemlélet és a gondolkodás formái által és ezért a természet nemcsak az egyes jelenségek nyers tömege, hanem törvények rendszere.

Ámde *Kant* nemcsak az individualisztikus világnézet alakítja át egyetemessé, hanem egyben annak érvényét is megszorítja. Már *Locke* sem a rajtunk kívül eső tárgyaknak, hanem érzékszerveinknek tulajdonítja a másodlagos tulajdonságokat. *Kant* ezzel nem éri be, hanem az elsődleges tulajdonságokat is. Így a szemléletünk és gondolkodásunk formáit fogja fel. Így a rajtunk kívül eső tárgyak valamennyi tulajdonsága megismerőképeségünk részévé válik: rajta kívül semmi sem marad, csak a meg nem ismerhető *Ding an sich*, csak a dolog a maga meg nem ismerhető igazi valóságában. Ismeretünk, amelyet érzékszerveink alkata, továbbá szemléletünk és gondolkodásunk formái határoznak meg, semmit sem tud mondani nekünk arról, hogy mik a dolgok a maguk igazi valóságában, nincsen ismeretünk a dolgok igazi valóságáról. Nem áll módunkban, hogy elméletünk a dolgok igazán való rendjét megállapítsa; ámde éppen ezért szabad út nyílik meg számunkra, hogy róla olyan képet alkossunk, amely éppen megfelel gyakorlati céljainknak. Így alkot teret *Kant* a maga „Gyakorlati ész-hite”, istenségi és lelki misztikája számára. Ennek a gondolatnak a kifejtése során mutatkozik meg, hogy *Kantot* még mennyire kötik a feudális történelmi korszak teológiai hagyományai. Másrésztől azonban az értelemszerző tudás és az észszerű hit viszonyára vonatkozó megállapításaiban már ott rejlik egy a jövődőtől terhes megismerés: nevezetesen az a megismerés, hogy a mechanikus természetszemlélet nem a világ lényegének a megismerése, hanem csak egyike azoknak a módszereknek, amelyeket az emberi szellem azért alkalmaz, hogy a világot a céljai szolgálatába állítsa, — módszer, amely mellett más módszerek is lehetségesek. Cakhogy *Kant* — és ebben ő újra a kapitalizmus gyermeke — a mechanikus természetfelfogásnak megfelelő eljárást az elméleti megismerés egyedül lehetséges módszerének tekinti, amely mellett más eljárási módok nem vezetnek el az elméleti megismeréshez, hanem csak mint az erkölcsi akarás, az esztétikai ítélet és az észszerű hit megismerésére szolgáló módszerek állhatnak fenn, és abban is a kapitalizmus gyermeke, hogy ő, kötve a feudális-teológiai hagyományokhoz, a módszerek megválasztásának szabadságát semmi másra nem tudta felhasználni, mint teológiai világnézet felállítására.

c) A dialektikus filozófia

A polgári forradalom ellen föllép a feudális reakció, a polgári természetjog-tannal szemben a romantikus történelmi

jog-iskola. Ha a polgárság a szükségleteinek megfelelő jogot természetjognak nyilvánította, amely minden időkre és minden népre érvényes, úgy vele szemben a feudalizmus azt a megismerést állítja fel, hogy nincsen örök, megváltozhatatlan, az emberi természet által meghatározott jog és hogy — sokkal inkább — a jog szervesen nő ki a társadalomnak mindenkori gazdasági, szociális, kulturális állapotából. A természetjog elvont „közakarát“ával szembe kerül a konkrét „népszellem“, mint a jog forrása. Az elképzeléssel szemben az

*örök jogokról,
Melyek fennen álltak elidegeníthetetlenül,
És összetörhetetlenül, mint a csillagok maguk,*

szemben áll egy új elképzelés a népszellemnek szerves fejlődéséről, amelyből a jog változásai kiindulnak. Azt a követelést, hogy az elmaradottabb államok vegyék át a legmagasabban fejlett kapitalista államok jogrendjét, elutasítják azzal az indokolással, hogy az egyes népszellemek egymástól különbözőek és így az egyes népek jogai is kell, hogy különbözzenek.

A felvilágosodás filozófiája számára a történelem nem volt egyéb, mint valami „szemetesláda és lomtár“, a tévedések és babonák, jogtalanság és erőszak zürzavara. A feudalizmus történelmi felfogása az, amely a természetjog-böleselettel szemben vívott harcban keletkezik, ad először értelmet a történelemnek. Az egyes társadalmi állapotok szükségképen egymásból fejlődnek; az erkölcsnek és a jognak, a tudásnak és a hitnek bármely állapota szükségképeni folyománya a népszellem mindenkori fejlődési fokának. Ebből a történelmi felfogásból indult ki *Hegel* történelemfilozófiája. Először történik kísérlet arra, hogy az emberiség egész történetét, jogát, államait, eszméit, mint a kollektív emberi szellem törvényszerű belső fejlődését értsék meg. Ebben a gondolatban is tovább hatnak a kapitalizmus eszméi: a történések szigorú tervszerűségének követelményét, amiként ez a kapitalista korszak természet-tudományában is kifejlődött, immár átvitték a történelemre is. Másrésztől azonban ez az átvitel fegyver is volt, amelyet a feudális reakció a polgári forradalom ellen vívott küzdelmében kovácsolt.

Hegel a kapitalizmus gyermeke; minden történelmi fejlődést a versenyrendszer tapasztalatai alapján képzel el: minden történelmi fejlődés az egyének egymás elleni harcában alakul ki és ebben a harcban őket egyedül csak a maguk önzése irányítja. Másrészt azonban *Hegel* a feudális-romantikus jog- és államfelfogás sarjadéka: a népszellem fölhasználja az egyének harcát céljaik elérésére; a világsszellem fölhasználja a népek egymás elleni küzdelmét arra, hogy az emberiséget a céljaihoz vezesse. Az „értelem csele“ az, amely az egyes embernek és az egyes népeknek önzését használja fel céljaik szolgálatára.

Ez az elképzelés megfelel ama korszak gondolkodásmódjának, amely korban a szabad verseny még nem valóság, de már mindenütt a küzdelmek tárgya. Ha a liberalizmus meghódítja az államhatalmat, úgy az állam szabaddá teszi a versenyt; zavartalanul enged minden egyént a hareba saját érdekeiért, de abban a hitben teszi, hogy a saját érdekeit, az egész nemzet kollektív érdekeit a legcélszerűbben szolgálja: hogy a szabad verseny a legcélszerűbben fejleszti ki a termelő erőket, a nemzeti jövedelmet fokozza, az állam gazdagságát és hatalmát növeli. Azt az elképzelést, hogy a szabad verseny a társadalom és az állam eszköze céljaik szolgálatában, fejleszti tovább Hegel abban a gondolatban, hogy a világszellem az egyének kölcsönös harcát fölhasználja céljai elérésére.

Hegel a polgári forradalom korában él; a nagy harcok korában a nemzeti állam kialakításáért Franciaországban és Angliában, az egységes nemzeti állam megteremtéséért Németországban és Itáliában. Az állam, számára, nem szükséges rossz, mint ahogy ezt a népjogelmélet tanította, hanem cél és minden történelmi fejlődés legérettebb gyümölcse, a nemzeti állam pedig a népszellem megtestesülése. A személytelen világszellem felhasználja a személyes szubjektív szellemek kölcsönös harcát arra, hogy sajátmagát megvalósítsa a személyfölötti objektív szellem: a jog, az erkölcs, az erkölcsi élet, a család, a társadalom és az állam alakjában.

Ezt az egész felfogást az emberi történelemtől Hegel átvizsi most már valamennyi világtörténetre. Amiképpen a történelemben az egyének egymással egyesülnek, és egymás ellen küzdenek, azonképpen a természetben tömegek vonzzák és taszítják egymást. Ámde, miként az egyének küzdelme egymással szemben csak eszköz arra, hogy a világszellem az emberiséget céljai felé vezesse, a természetben is az individualisztikus erők kölcsönös harca csak eszköz arra, hogy a világszellem a céljai felé vezesse a természetet. A természeti mechanizmus is csak eszköz, melyet az „értelem csele” alkalmaz. A természetben is törvényszerű fejlődés uralkodik. Ez a fejlődés az élettelenből a növény- és állatvilágon át az emberhez tör föl. Az emberiség fejlődése csak egy része a természet fejlődésének. Ennek a történelemnek azonban a legmagasabb gyümölcse az emberiség kollektív szellemi birtoka, az abszolút szellem: művészet, vallás és filozófia, amelyekben az emberiség a természetet érzékileg szemléli és megérti. A világszellem felhasználja a természeti mechanizmust arra, hogy a fejlődést egyre magasabb fokozatáig vezesse, amíg végül eljut a legmagasabb fokra, a filozófiához, amelyben a szellem sajátmagának megismeréséhez jut el. A szellem önmegismerése a cél, melyet a világszellem a mechanizmus segítségével elér. Ebben a gondolatban Hegel filozófiája mint valódi professzori, intellektuell-filozófia mutatkozik meg, hiszen számára a megismerés nem az élet pusztá

eszköze, hanem minden törekvés legmagasabb célja, minden fejlődés utolsó eredménye; és megmutatkozik *Hegel* böleselete annak a kornak igazi német filozófiájaként, amely korban a német polgárság egyelőre szellemi fegyverekkel küzdhet a feudalizmus ellen, holott ugyanakkor a francia és az angol polgárság a feudalizmust már anyagi eszközökkel leteperhette; abban a korban, amelyben a gazdaságilag visszamaradott, politikailag szétforgácsolt Németországnak meg kellett elégednie azzal, hogy a gondolkozók és költők hazája legyen, amiközben az angolok és a franciák egymás között fölosztották a világot.

Minden történés mechanizmus: tömegek vonzása és taszítása a természetben, együttműködés és verseny az egyének között a társadalomban. Eme szemléletben *Hegel* a kapitalizmus gyermeke. Ámde a mechanizmus csak eszköz a világszellem számára, hogy magát végül is az emberiség kollektív szervezetében, az objektív szellemben mint állam valósítsa meg és hogy magát végül az emberiség kollektív szellemi birtoka, az abszolút szellem, a *filozófia* révén megismerje. Itt bővül ki világképpé *Hegelnek* a polgári forradalom harcaiból, a kapitalizmus és a feudalizmus közötti harcokból, a forradalom és a reakció, a természetjog-tudomány és a történelmi jogiskola küzdelmeiből kinőtt történelmi fölfogása.

Ezzel az egész gondolattömeggel most már, amely végső eredményében a feudális-romantikus jog- és államtanból indult ki, *Hegel* összekapcsol egy másikat, amely *Kant* természetjogi ismeretkritikájának továbbfejlesztéséből sarjadt.

Kant a tiszta gondolkodási formákat tapasztalati úton nyerte: vizsgálta kora matematikai természettudományát és megkísérelte annak megállapítását, hogy a tudományos eredményeknek mely részei azok, amelyeket az érzékszervek nem közölnek velünk, s így az ismeretük a mi megismerőkéességünknek tulajdonítható, tehát azokat a gondolkozás tiszta formáinak kell tekinteni. Ekkép állította föl az ő kategória-táblázatát. Értelmünk *Kant* számára változhatatlan kategóriák, gondolkodási formák rendszere, amely formákba öntjük érzetanyagunkat. Ez az elképzelés az ő tanítványait nem elégítette ki. A szellem szigorú belső törvényszerűségeire irányuló követelmény arra bírja őket, hogy valami mechanizmust keressenek, amelynek segítségével a szellem önmagából, saját mozgásával terem meg minden kategóriát. Ez a mechanizmus a dialektika. A dialektikában az egyik fogalom a másikból indul ki; ekép eszmél *Fichte* a szellem saját mozgására, amely a legáltalánosabb fogalmakból egyre konkrétebb, egyre határozottabb fogalmakat hoz létre. *Kant* megkülönbözteti az empirikus fogalmaknál a mi megismerőkéességünk által számukra adott alakot és az érzékelésekkel szállított anyagot; *Fichte* úgy véli, hogy az empirikus fogalmakhoz is eljuthatunk pusztán megismerőkéességünknek saját mozgása útján: a legáltalánosabb kategóriák,

az értelem tiszta ős-fogalmai, dialektikusan tovább mozogva, önmagukat teszik egyre konkrétább fogalmakká. A szellem többé nem alakítja a természetet azáltal, hogy az érzetanyagot formálja, hanem teremti a természetet kategóriáinak saját mozgásaival. A szellem azonban nem valamely a természettől különböző szubsztancia, hanem pusztá aktualitás: a dialektikusan egymásból levezetett kategóriák pusztá összessége. Így képen válik a szellem azonossá a természettel, a gondolat és a lét eggyéválik: mert a lét egyes meghatározásai nem egyebek, mint az egyes fogalmak, amelyeken a gondolkodás a maga dialektikus mozgása terén áthalad és a gondolkodás egyes fogalmai nem egyebek, mint az empirikus lét egyes meghatározásai, amelyeket a dialektikus módszer segítségével egymással csak kapcsolatba hozunk, egymásból levezetünk. A gondolatnak és a létnek ez az azonossá tétele a korszaknak két erős szükségletét hozza összhangba: az egyik az a követelés, hogy a természetjog mintájára az emberi kebelben megtalálják a természettörvények eredetét, tehát az emberi szellemet, mint a természeti rend szerzőjét értsék meg, — ebben *Fichte*, *Kant* folytatója; a másik szükséglet a kapitalizmus korszakának empirizmusára irányul, mert vele az ellentét a megismerés és a lét, a jelenség és a Ding an sich, vagyis a jelenségben rejlő valóság között eltűnik; azáltal nyanyis, hogy a fogalmak, amelyek egymásból dialektikusan keletkeznek, azonosak az empirikus lét meghatározásaival, az egész empirikus lét a maga meghatározásainak teljes gazdagságával tartalma a filozófiának. Ez utóbbinak most már nem az a feladata hogy a jelenségek empirikus birodalma mögött a metafizikai szellem birodalmát kutassa; magával az empirikus léttel van dolga, hogy azt a maga teljes tarkaságában felfogja. Eljárása az egyes tudományokétól csak abban különbözik, hogy a lét egyes meghatározásait racionalisztikusan, a dialektikus módszer segítségével egymásból származtatja le, mint meghatározásait az önmagát mozgó gondolatnak. Ekként alakítja tovább *Hegel*, *Fichte* dialektikáját amaz azonosságfilozófiává, amely módszere tekintetében még racionalista ugyan, de tartalma szerint empirikus. Ebben *Hegel* igazi fia a 19. századnak, igazi fia az empirikus egyetudományok hatalmas fejlődési korának.

Nos, *Hegel* összekapcsolja egymással a két gondolattömeget, amelyet eddig elkülönítetten szemléltünk: összekapcsolja a feudális-romantikus történelmi jogelméletből eredő történelmi és világszemléletet *Kant*nak a polgári-természetjogi ismeretkritikájából kialakult dialektikával. A világszemlélet nem szubsztanciának, hanem aktualitásnak gondoljuk, a kategóriák dialektikus sajátmozgásának: mint ilyen, a világszemlélet azonos az empirikus léttel a természetben és a társadalomban, viszont az empirikus lét a maga egyes meghatározásaiban a világszemlélet egymásra következő, egymásból alakult kategóriáiként szemlél-

hető. A természet fejlődése az emberiségben végződik; a szubjektív szellem, az emberi tudat a természeti mechanizmus utolsó terméke. Maga a szubjektív szellem sem egyéb, mint a kategóriák dialektikus saját mozgása; a szubjektív szellem a természetet más módon — nevezetesen mint a maga megismerésének tárgyát — tekinti. Ámde az ember a maga szubjektív gondolkozó munkáját megkülönbözteti a tárgyától; a szellem és természet, amely mint ilyen, a világszellem és a természet egysége által azonos, számunkra különbözővé válik azzal, hogy különbséget teszünk a szubjektív szellem és annak tárgya között. Ámde a szubjektív szellem mozgása a filozófiában végződik, a filozófiában, amelyben a szellem — mint emberi tudat, s egyben a világszellem meghatározása, tehát mint a világszellemmel s ezáltal a természettel is azonos — önmagát újra felismeri.

A különböző töből eredő két gondolattömegnek ez a szintézise *Hegel* korának újra két különböző, egymással szembenálló szükségletét szolgálja. Szolgálja egyrészt a korszak vallásos vonását: a napoleoni idők háborús nyomora újra megtanította imádkozni az embereket; a feudális-abszolutisztikus ellenforradalom azután értette a módját annak, hogy a néptömegeknek ezt a vallásos szükségletét uralmi eszközöként használja fel. *Hegel* elébe megy ennek a szükségletnek: a természet a világszellem saját mozgása, a világszellem az Isten. Másrészt azonban *Hegel* korszaka mégis csak a kapitalizmus gyorsabb fejlődésének a kora és gyorsabban fejlődik a mechanisztikus természettudomány is, amely a természetet mechanikusan gondolja el és a természet rendjében isteni beavatkozást nem tűr meg. *Hegel* ennek a szükségletnek is eleget tesz, mert az ő világszellem nem az az Isten, aki „kívülről taszít“, ő nem egyéb mint a kategóriák saját mozgása, a kategóriáké, amelyek azonosak az empirikus lét meghatározásával, nem egyéb *Hegelnak* ez az „Isten“-e mint egy racionalisztikus módszer, amely lehetővé teszi, hogy az empirikus lét egyes meghatározásai a gondolkodásban egymásból kiinduljanak. Nem csoda, ha theisták és atheisták egyidejűen *Hegelre* hivatkozhattak!

A dialektikának a részletekre való alkalmazása dolgában *Hegel* teljesen a kapitalista természetfelfogásnak a hatása alatt áll. A legvilágosabban mutatják ezt „Logiká“-jának első fejezetei. Ha a mechanisztikus természetfelfogás azt követeli, hogy a minőségeket mennyiségekben oldjuk fel, úgy *Hegel* azt tanítja, hogy a minőség a mennyiségből keletkezik, a mennyiség csap át minőségbe. Ha a mechanisztikus természetfelfogás azt követeli, hogy az elvont nagyságfogalmakat, amelyek lehetővé teszik minden természeti jelenség visszavezetését a mechanikai munkára mint közös mértékre, a jelenségek lényegének tekintsük, úgy *Hegel* azt tanítja, hogy a méret a dolgok lényege. „Logiká“-jának egész eljárása a lét, a lényeg és a fogalom dol-

gában a matematikai természettudomány eljárásának leírása úgy, ahogyan azt az individualisztikus kapitalizmus kora felfogta. Am az individuális erők mechanizmusa *Hegel* számára bármennyire is a világszellem szükséges meghatározása, másrészt még sem több a szemében, mint csak egyike ezeknek a szükséges meghatározásoknak; csak egyike azoknak a fejlődési szakaszoknak, amelyekben a személytelen világszellem áthalad avégből, hogy rajta át és fölötte elhaladva, magát a személyfölötti objektív szellemben, az államban megtestesítse és magát a személyfölötti abszolút szellemben, a filozófiában megismerje. E német filozófiának ez az egyetemességre törekvése bár átveszi az individualisztikus kapitalizmus természetfelfogását, azt egyidejűen mégis körülhatárolja. Ezzel visszautalja ezt a természetfelfogást az individualisztikus kapitalizmus mögé, de túl is emeli rajta. Mögéje helyezi, mert ez a filozófia a polgári forradalommal szemben a feudális-keresztény reakcióból nőtt ki; túl is emeli rajta, mert az az elképzelés, hogy az individuális erők versenye csak eszköz, amelyet a világszellem a maga céljaira alkalmaz és hogy ebből a küzdelemből az objektív szellem mintegy a küzdők céljaitól különböző hatás (a téziszből és az antitéziszből mint szintézis. — *A ford.*) lép elénk, a természetből a társadalomra visszafordítva, a tudományos szocializmus esira-sejtjeként, megtalálható *Marx* ifjúkori irataiban.

IV. A szervezett kapitalizmus világszemlélete

Az 1848-as forradalom leverése a német polgárság idealista böleseleten fölnevelkedett nemzedékének a leverése volt. Ha a bajonettek legyőzték az eszmét, úgy a polgárság esalódottan fordult el az idealista böleselettől. A gazdasági gyakorlat, mely az ötvenes évek magas konjunktúrája előmozdított volt, a német gondolkodók figyelmét a természettudományokra irányította. A forradalom nyomán a gre kivívott szabad versenynek örvendezve, ezt a szabad versenyt kivetítette a mindenségre. A természettudományi materializmus szövetkezett a liberalizmussal.

Ámde a német liberalizmus az 1866-iki és az 1871-iki csatá-tereken vereséget szenvedett. *Bismarck* győzelmének hatalmas benyomása alatt a német polgárság a junkeri-militarista felsőbbbségi állam karjaiba vetette magát. 1871-nek a politikai liberalizmus, *Bismarck* 1878-iki fordulatának a gazdasági liberalizmus adta meg az árát. Védővámok, középosztálypolitika, agrár-reform, munkásbiztosítás, — ezek voltak a jelszavak 1878 óta. A szabad versenybe vetett hit megsemmisült. A történelmi iskola és a katedraszocializmus legyőzték a menceszterizmust. A nemzetgazdaságtan és a történetírás az új nemzedéket az állam

teremtő hatalmába vetett hitben nevelte fel. A liberalizmussal együtt a materializmus is ingadozni kezdett. A polgárnak, aki a maga békéjét az állammal megkötötte, az államegyházzal is békét kellett kötnie. És annál szívesebben megkötötte, mert az egyház szellemi hatalma a fölemelkedő munkásmozgalommal szemben a legerősebb gátnak bizonyult. Ámde nemcsak a kapitalista, hanem az antikapitalista körökből is új ellenzék támadt a materializmussal szemben. Minél hatásosabban került szembe a kapitalista liberalizmussal a katedraszocializmus, mint a meneszterizmussal szemben ellenséges felsőbb-ségi áliam képviselője; továbbá az agrárválság és az egyre gyorsabb birtokeladósodás következtében antikapitalista szel-
lemben hangolt mezőgazdaság; nemkülönben a nagyüzem győzelmi felvonulása által fenyegetett kispolgárság, — annál erősebben rendült meg a liberalizmus világképe is. Az idők küzdöttek egy új világfelfogásért, amely a materializmust legyőzni volt hivatott. Három évvel az után, hogy *Bismarck* a gazdasági liberalizmussal szembefordult, 1881-ben, *Kant* főművének: „A tiszta ész bírálatá”-nak százesztendős ünnepi évfordulóján felvonult a megerősödött *újkantianizmus*, amely ezt a szükségletet kielégíteni kívánta.

A *Bismarck* által megteremtett védővámrendszer keretében kifejlődött egy új, egy *szervezett* kapitalizmus, amely legyőzte a régebbi individualista kapitalizmust. Kartellek, mezőgazdasági szövetkezetek és szakszervezetek szervezték a piacot. Nem a szabad verseny, hanem a szervezés immár a kor jelszava. Az állami törvényhozás és igazgatás egyre szorosabban szabályozza a gazdasági és a társadalmi életet; többé nem az erők szabad játéka, hanem a politikai hatalom közvetlen felhasználása gazdasági célokra befelé és kifelé, — a kor hite. Abban a mértékben, ahogyan a pénztőke megerősödésével, a kartellrendszer kifejlődésével, az imperializmus politikájával a szervezett, a kollektivistá kapitalizmus kifejlődik, veszíti el erejét a polgári individualizmus. A polgár magát immár mindenekelőtt a szervezet tagjának és az állam polgárának érzi; számára többé nem az egyéni szabadság, hanem az államhűség és a fegyelem a szervezetben a legfőbb értékek. Társadalmi felfogásának ezzel a változásával meg kellett változnia világképének, a természet-ről alkotott felfogásának is.

Mindenekelőtt megváltozik egész elképzelése a természet-tudomány feladatairól. Ameddig a polgárság harcban állott a feudalizmussal és az abszolutizmussal, olyan világszemléletért harcolt, amely a feudális korszak eszmevilágát legyőzni volt hivatott. A természetkutatás minden nagy tette *Kopernikustól Darwinig* fegyvereket kellett, hogy szállítson a multak eszméivel szemben. A dolog immár másképen fordult. A nagypolgárság, amely az uralkodó osztály lett, a természettudományban nem világnézeti szükségleteinek kielégítését keresi, hanem azt

olyan ismeretek forrásának tekinti, amelyet technikailag közvetlenül értékesíthet és amelynek révén termelőmódszereit tökéletesítheti. Ekép tanít minket egy *Mach*, egy *Poincaré*, egy *James* kételkedő pozitívizmusa arra, hogy a természettudományt új megvilágításban lássuk: tudásunk eszköz a létért való küzdelemben, csak eszköz gyakorlati célokra; a dolgok lényegét kikutatni nem tudja, hanem csak tapasztalatokat gyűjt és rendez gyakorlati célok érdekében. A hipotézisek, amelyekből a természettudomány a kísérletekkel ellenőrizhető természeti törvényeket levezeti, a régebbi polgárság gondolkodói számára a világnézeti érdekek kielégítésére szolgáltak, építőkövei voltak egy világképnek, amelyet a feudális korszak világképével szembeállíthattak, — korunk pozitívizmusa számára mint olyanok, lényegtelenek, csak mint pusztá segédeszközök alkalmazhatók a tapasztalati tények rendezésére és számszerű összekapcsolására. *Kopernikus* ténye az öregek számára forradalmi tett volt az uralkodó egyházi hatalmak gondolatrendszerével szemben; korunk pozitívizmusa számára mindössze a koordinátarendszer pusztá fölcserélése, a ptolemäusi koordinátarendszert váltotta fel a kopernikus, amelyet csak azért kell előnyben részesíteni, mert ez utóbbi kényelmesebb számításokat tesz lehetővé.

A természetnek mint egységes egésznek a felfogása ekép átalakulván, immár a természettörvények felfogása is megváltozott. Amikor a korlátlan királyi hatalom minden jog szerzője lett, a deizmus a maga istenét a természet törvényhozójának tekintette. Amikor a köztársaságban a törvényeknek alávétett nép lett a törvényhozó, a pántheizmus a természettörvényeknek alávétett világot azonossá tette az isteni törvényhozóval. Amikor a polgárság az ember változhatatlan erkölcsi természetében jelölte meg minden jog forrását, az ember változhatatlan megismerőképeességében ismerte fel a természettörvények forrását. Amikor a történelmi jogiskola a jogot a szervező fejlődő népszellem folyamányának tekintette, a természet-törvényeket is a dialektikusan mozgó világszellem fejlődési fokainak tekintették. Amde a mi időnk egy egészen más törvényfogalmat teremtett. Ha mi most a társadalom törvényeiről beszélünk, nem gondolunk a változhatatlan emberi és polgárjogokra, amelyek magának az embernek az erkölcsi természetben gyökereznek, nem gondolunk a nagy történelmi jogrendszerekre, amelyekben a népszellem fejlődési fokai testesülnek meg, hanem a parlamentjeink napi törvényhozó munkájára, amely ma a száj- és körömfájás elhárítását, holnap a tőzsdei értékspekulációt törvényekkel szabályozza. Napjaink törvénye mindennapos eszköz gazdasági célokra. És ez a törvényfogalom átmeny a természettörvényekre is: a természettörvény sem egyéb többé számunkra mint gazdasági célokat szogáló eszköz. Tudásunk csak a munkánk eszköze; megkíséreljük lehető egyszerűen, lehető gazdaságosan alakítani; evégből lehető sok egyesíse-

retet foglalunk össze egyetlen szabályba és ezt a szabályt nevezzük természettörvénynek. A természettörvény nem olyan törvény, amelyet Isten adott a világnak, nem olyan törvény, melyet a változhatatlan megismerőképesség ruházott a természetre, nem a világszellem valamely meghatározása, hanem csak egy szerény eszköz, amelyet az ember arra használ, hogy tapasztalatait a legegyszerűbb, a legcélszerűbb, a leggazdaságosabb módon rendezze. A természettörvények immár nem nyitják meg számunkra a világ lényegének a megismerését; most már eszközök csupán tudásunk célszerű rendezésére, s maga a tudásunk is csak eszköz munkánk célszerű rendezésére.

A mechanisztikus természetfelfogás minden természeti jelenséget mozgástörvényekre akart visszavezetni. Az anyagrészesekék mozgása volt számára a világ lényege; fény, hő, elektromosság csak érzetek, melyek ezeket a mozgásokat tudatunkban érzékszerveink útján előidézik. Az új felfogás nem beszél erről az elképzelésről. Éppen az érzetek azok, amiket tapasztalunk; ha mi a tapasztalt természeti jelenségeket mint tömegmozgásokat jellemezzük, ezt csak abból a célból tesszük, hogy a jelenségeket magunk számára a legegyszerűbb módon rendezzük és ez az eljárás csak addig jogosult, ameddig megengedi nekünk, hogy tapasztalatainkat magunk számára gazdaságosabban rendezzük, mint ez elv alkalmazása nélkül lehetnék.

A manufaktura korában minden emberi munka anyagok mozgása volt emberi erő révén; ha a természeti jelenségeket az emberi munka mintaképevel akarták érthetővé tenni, azokat anyagoknak munka által előidézett mozgására kellett visszavezetniük. Ezen a gépek bevezetése sem változtatott, a gép csak azokat a mozgásokat végezte el, amelyeket korábban az emberi kéznek és a lábának kellett elvégeznie. A gyár korszaka ezért a világot a munkája analógiájára gondolta és mint a mechanikus gépek rendszerét képzelte el. A mi időnkben azonban a gép-iparok egyre inkább háttérbe szorulnak a bonyolult szerkezetekkel dolgozó iparok mögött, a kohóipar, a vegyi ipar, az elektrotechnikai ipar áll érdeklődésünk előterében. Ezeknek a haladása mellett a mezőgazdaság technikai átalakulása, a növények táplálkozása, a műtrágyák hatása, a talajbaktériumok tevékenysége érdekelt minket ma, amiképen száz év előtt az embereket a szövőgép érdekelte. Eképen a munkafogalmunk lényegesen átalakult: munka a gépi szerkezetben végbemenő kémiai vagy elektromos folyamat; ez a technikailag lényeges; a munkás azzal, hogy a folyamatot egy emelő mozgásával vagy egy kapcsoló megnyomásával megindítja, csak kiváltja azt. Termelés a növény táplálkozása; a napszámos tevékenysége, azzal, hogy a földre szórja a trágyát, csak egyik feltétele a termelésnek. Az emberi munka lényegét tehát többé nem a mechanikai mozgásban, hanem a kémiai, elektromos és élettani folyamatokban látjuk, amelyeket az ember mechanikus moz-

gásai csak kiváltak. Ha a világtörténet a mi munkánk képmására akarjuk elképzelni, úgy a természeti jelenségeket többé nem az erők által mozgatott anyagokra kell visszavezetnünk; a kémiai és az elektromos energia mint olyan, ma nem tűnik előttünk kevésbé érthetőnek, mint a mechanikai munka.

A mechanizmussal együtt elesik az atomizmus is. Ama koroknak gondolkodása, melyekben az abszolutizmus legyőzte a feudális urasági és szövetkezeti kötelékeket, majd a liberalizmus az abszolutizmust összetörte, azzal foglalkozott, hogy megtárgyalta az összesség és az egyes, az állam és a polgár, a mindenség és az atom, az Isten és a teremtés viszonyát. Amiképen a társadalomban, a gondolkodásban is ott küzdött egymással szemben a kollektív összesség és az egyéni önállóság, az univerzalizmus és individualizmus. Az a kor, melyben az individualista kapitalizmus átnegy a szervezett kapitalizmusba, egyidejűen győz le az individualizmust és az univerzalizmust.

Az egyén egyeduralmisa megsemmisült. Az egyes ember csak a különböző szervezetekben van és hat, amelyekhez tartozik. Ma csak szervező munkában bontakozhatnak ki a személyiségek; csak a szervezetek útján tudnak hatni; a szervezetet kell szolgálni, hogy abban érte hatni tudjanak. Az egyén terméke és eszköze a szervezetnek, amiképen a szervezet terméke és eszköze az egyéneknek. A szervezetlen egyénnel együtt eltűnik az ő elméleti mintaképe, az atom. A modern természetkutató számára ez már csak segédeszköze a gondolkodásnak, alkalmazza ott, ahol a tapasztalt egyszerű leírását lehetővé teszi, de többé nem igazi lényegiség. Maga az atom is feloldódik számára az elektronoknak egy bolygórendszerévé, — de ezt a rendszert is csak a gondolkodás gyakorlati segédeszközének tekinti, nem pedig igazi lényegiségnek.

És az individualizmussal eltűnik az univerzalizmus is. A ma konkrét állama maga is csak a számos szervezetek egyike, törvényhozását meghatározza a szervezetek hatalma, a szervezetek befolyásolják, kormányzata a hatalomért küzdő pártok erőinek eredője. Nem látunk egy az egyének fölött álló egyetemesiséget, az egyének erőjátékának az eredménye az, ami az egyének fölött áll. És a társadalom fölött álló állammal együtt elesnek képmásai is: a deizmusnak törvényhozó Istene, *Kant*-nak törvényhozó emberi faji értelme és *Hegel*nek világszelleme.

Individualizmus és univerzalizmus feloldódtak. A modern ember vilásképe nem tartalmaz egyebet, mint elemesoportokat, észleletek kötegeit, amelyeket változó észleletek alkotnak, hogy egyesüljenek egymással, majd újra széthullanak, sehol élesen nem különböznek egymástól, hanem mindenütt átmennek egymásba. Sehol egymástól élesen elhatárolt egyének, de ugyan csak nincsen egy tervszerűen tagolt egész sem, — hasonlóan az impresszionista festéshez, amely minden éles körvonalat ke-

Otto Bauer: A kapitalizmus vilásképe.

rül, amelynek vonalai egymásban elmosódnak, színtónusai egymásba átmennek. Világképe ez annak a korszaknak, amely az individualizmus és az univerzalizmus régi ellentétét megszüntette és gyakorlatában az egyén nem szuverén többé, hanem a szervezetek teremtménye és eszköze, de ezek a szervezetek még nem jól tagolt megtestesülései az összességnek, hanem egyének puszta eszközei, még nem egy szocialista közösségi rend, hanem részvénytársaság és kartell, szövetkezet és szakszervezet laza összefüggése. Olyan korszak világképe ez, amelyben számára a régi nagy kérdéseknek — az emberiség és a személyiség joga, a világ és az istenség lényege iránt — nincs többé jelentőségük, amely korszak politikája csak gazdasági csoportérdekeket szolgál, amelynek tudománya nem akar egyebet, csak gazdaságosan rendezni tapasztalatainkat és a művészete csak visszaadni, amit észlelünk.

Az individualizmus és az univerzalizmus ellentétével együtt eltűnik a kauzalitás és a teleológia ellentéte is. A mechanisztikus természettudományok a jelenségeknek csak az oki összefüggését ismerte el. Azt a követelményt, hogy egy tisztán oki összefüggéseken alapuló tudomány, amelyet *Hegel* a történelemre is átvitt, létesüljön, e részben *Marx* történelmi felfogása kielégítette. Ám ez a tudomány a szocializmust szolgálta. Vele szemben a reakció csakhamar odaállította a teleológiát. Az újkantianizmus (*Stammler*, *Windelband*, *Rickert*) a kauzalitás jogkörét a természettudományokra korlátozta; a történelem és a társadalom területén a tudománynak nem az ok és okozat kategóriái, hanem az eszköz és a cél kategóriái szerint kell rendeznie. Ekkor megrészkedett elő újra a teleológia, hogy a természettudományt megközelítse. A kauzális természettörvények már csak eszközök céljaink szolgálatában; a kauzalitásnak magának már csak teleológiai alapja van. A kauzális törvények semmiféle magyarázatot nem adnak nekünk a dolgok lényegéről, hanem csak tapasztalataink gazdaságos leírására szolgálnak; nem tudják nekünk megmutatni, hogy valamely ős-ok miképpen hoz létre egy jelenséget, csak azt mutatják nekünk, hogy egyik jelenség hogyan követi a másikat, az egyik jelenség hogyan kíséri a másikat. A kauzalitás fogalmát újra *Hume* módjára képzelik el; csak biológiai természetű, egyedül csak a gyakorlati hasznossága igazolja. Jogköre tehát csak addig terjed, ameddig a használhatósága. Ahol az eszközök és célok szerinti rendezés a jelenségek egyszerűbb leírását teszi lehetővé, mint az okok és okozatok szerinti rendezés, az előbbit kell előnyben részesíteni. A modern állam számára már csak célszerűségi kérdés, hogy valamely társadalmi szükséglet teljesülését átengedje-e „az erők szabad játékának“, avagy törvényhozásának és igazgatásának tervszerű munkájával azt maga végezze el; hasonlóan a modern tudomány számára is csak célszerűségi kérdés, hogy valamely jelenséget a szabad verseny analógiájára egy mecha-

nizmus hatásaként, vagy pedig a tervszerű tevékenység analógiájára, céltudatos törekvés eredményeként írjon le. Különösen a biológiához talált a teleológia újra bejárást; Darwinban csatlakozva, számosan csatlakoznak újra Lamarckhoz. És mert a polgárság nem áll többé harcban a theológiával, nem fél többé a teleológiától sem.

Megváltoznak végül a nézetek a tudomány matematikai módszere dolgában is. A fordulat itt is elsőnek a társadalomtudományok körében következik be. A matematikai természet-tudomány mintájára a fiziokraták, a klasszikusok és Marx is annak egész eljárási módját követő matematikai nemzetgazdaságtant teremtettek meg. Németországban lépett föl elsőnek a szükséglet olyan gazdaságtudomány iránt, amely szembefordulhat mind a klasszikus liberalizmussal, mind a marxista szocializmussal. A történelmi iskola elhárította magától a matematikai eljárást, amelynek alapján a liberalizmus és a szocializmus elméletei megszülettek. Kijelentette: a nemzetgazdaságtannak nem az a feladata, hogy az egyes jövedelmeket mint a társadalmi munka mennyiségeit tárgyalja, hanem az, hogy a gazdasági jelenségeket minőségi különbözőségük szerint leírja és fejlődésüket, ahogyan egymásból eredtek, elbeszélje. A fogalmi-matematikai nemzetgazdaságtannal szemben fellépett a leíró-történelmi nemzetgazdaságtan. A természettudományokat illetően, csak később vetették fel a természettudományos módszer jogosultságának a kérdését. Itt, persze, senki sem merészkedett odáig, hogy a matematikai-fogalmi módszert a konkrét tapasztalati tartalmak pusztá visszaadásával, a természettudományt a természetrajzzal pótolja. Ámde itt is megtanulták, hogy ne becsüljék túl azt, amit a matematikai módszer teljesíteni tud. A minőségek feloldása mennyiségekben, nem úgy mint *Locke*-nál és a materialistáknál, nem vezet bennünket többé a testek elsődleges, egyedül igazi tulajdonságainak a megismeréséhez; ez a feloldás csak eszköz, amely értelmünk számára lehetővé teszi, hogy a minőség dolgában minden irányban meghatározott testi világot a leggazdaságosabb módon leírja avégből, hogy minél tökéletesebben uralkodhassék rajta. Az új ismeret-elmélet számára a matematika, *Descartess*éll ellentétben, nem velünkszületett eszmék rendszere, nem mint *Locke*-nál a testek elsődleges, egyedül igazi tulajdonságainak a megismerése, nem mint *Kant*-nál az emberi faji értelem törvényszerűsége, hanem egy alkalmazott eszköz, amelyet az ember a maga technikai céljaira kigondolt.

A matematikai módszernek ez a szerényebb értékelése végül is olyan világkép iránti szükségletben csúcsosodik ki, amely világkép már nem oldja fel mennyiségekben a világot, hanem annak minőségét írja le. Az olyan gazdagnak, aki élvez, anélkül, hogy dolgoznék, a teremtő művésznek és tudósnak, aki a munkát nemcsak pusztá kereseti eszköznek tekinti, a vallá-

sosan hangolt embernek, aki újra és újra kérdezi önmagától, mit használ, ha megnyerjük a világ összes kincseit és közben elveszítjük a lelkünket, az etikusan és esztétikusan hangolt szocialistának, aki utálattal fordul el a nyereszkedők világától, nekik valamennyiüknek a tudatában a mi jószágvilágunk használati értékeiből és nem csereértékekből épül fel, társadalmunk nem gazdasági alanyokból és állampolgárokból, hanem személyiségekből áll. Ők lekicsinyléssel vagy sajnálkozással tekintenek le arra a robotoló emberiségre, amely magának mindent pénzmennyiségekben old fel; őket tehát a matematikai természettudomány világképe sohasem elégíti ki, lévén az maga csak gazdasági célokat szolgáló eszköz és amely a kapitalista pénzgazdálkodás mintájára az egész világot értékmennyiségekben — tömeg- vagy energia-mennyiségekben — oldja fel. Ők voltak a hordozói annak a materializmussal szembe forduló idealista ellenáramlatnak, mely mint a dologtalanok, az intellektuális és a művészek filozófiája, a materializmus legnagyobb győzelmeinek idején sem apadt el. Ma azonban növekszik ennek az ellenáramlatnak az ereje. Egyik oldalon azért, mert az a réteg, amely a szükségleteit ebben az idealista szemléletben kielégítve látja, sokkal erősebben, mint valaha áll szemben a gazdasági élettel, amely a pénz elértékeltelenedésével járadék-létének alapjait elpusztította. A másik oldalon azért, mert a mechanisztikus természetfelfogás föloldódása lehetővé tette, hogy egy, a nem fogalmi világkép iránti szükségletét kielégítse anélkül, hogy ellentétbe kerülne a matematikai természettudománnyal; lévén a matematikai természettudomány már csak szerény eszköz a technika céljaira, mindenki számára szabadon áll az út, hogy más célokra attól eltérő világképet alkosson.

Ilyképen az egész mechanisztikus természetfelfogás, minden reá alapított filozófiai rendszerrel együtt a modern pozitivismusban és relativizmusban oldódott fel. Am, ha eképen a kapitalizmus klasszikus világnézeteinek magukat feloldása megtörténik, úgy ez még mindig csak a *polgári* gondolkodás korlátai között történik meg. Még az a feladat vár megoldásra, hogy a modern ismeretkritikát ezek közül a korlátok közül kiszabadítsák.

V. A marxista történelmi felfogás és a filozófia

A marxista történelmi felfogás *Hegel* dialektikus filozófiájából nőtt ki. Abban a mértékben, ahogyan magát a marxista történelmi felfogás ettől a hegeli anyagföldtől elszakította, oly mértékben kapcsolódott össze keletkezési idejének uralkodó filozófiájával, a *materializmussal*; ennek a kapcsolatnak köszönheti az elnevezését is. Amikor azonban a mechanisztikus természetfelfogással együtt a materializmus is széthullott, fiata-

labbb marxisták megkísérelték, hogy *Marx* történelmi felfogását a későbbi ismeretelméletekkel, hol az újkantianizmussal, hol *Mach* pozitivizmusával kapcsolják össze. Azoknak a filozófiai rendszereknek a hatalma, amely rendszerek a kapitalizmus természetfelfogásán épültek föl, még olyan nagy volt, hogy maga a szocialista elmélet is, már a leghevesebb harcokban a kapitalista világgal, hívően elfogadta ennek a kapitalista világnak eszmei tükörképeit, azokat szétrombolni nem merte, hanem magát velük összekapcsolni igyekezett. Csak a kapitalista történelmi korszak világhképének magát feloldása után tört meg a hatalma felettünk, csak ez adta meg nekünk a bátorságot, hogy a marxista történelmi felfogást többé ne kapcsoljuk össze a polgári bölcsélet filozófiai rendszereivel, hanem ezeket a rendszereket a marxista történelmi felfogás eszközeivel, történelmi összefüggéseikben, időbeli feltételeik alapján megértsük és ezáltal magunkat korlátaik alól felszabadítsuk.

Abban az időben, amikor a marxista történelmi felfogás keletkezett, szilárd volt a mechanisztikus természetfelfogásba vetett hit. Úgy látszott, hogy a materializmus ennek következtében az utolsó, meg nem támadható eredménye a természettudomány hatalmas fejlődésének. Csak azután, hogy a mechanisztikus természetfelfogás fölbomlása kihúzta a talajt a materializmus alól, jutottunk vele szemben kritikai viszonyhoz. Csak most értettük meg, hogy a materializmus nem volt egyéb, mint a kapitalista versenyrendszer fölvetítése a mindenségre. Csak ezzel a felismeréssel szakadt el a kötelék, amely a szocializmus történelmi felfogását a kapitalizmusnak utolsó dogmatikus rendszerével összekapcsolta.

Ámde a mechanisztikus természetfelfogáson nemcsak a materializmus dogmatikus rendszere nyugodott, hanem *Kant* kritikai rendszere is. Ezzel a rendszerrel szemben is, immár, más viszonyba kerülünk. A fiziokraták és a társadalom természetes rendjének tekintik. Először *Marx* tanította meg bennünket arra, hogy a kapitalizmus „történelmi kategóriáinak“ ismerjük fel azt, amit a fiziokraták és klasszikusok minden emberi gazdálkodás számára „természetes kategóriáknak“ tekintettek. *Kant* a fiziokraták kortársa volt. Számára az individualista kapitalizmus korszakának gondolati formái az emberi megismerőképeség gondolati formái általában. Csak az individualista kapitalizmus természetfelfogásának magát feloldása teszi számukra lehetővé, hogy a szemlélet és a gondolkodás formáit, amelyeket *Kant* egyenesen az ember szemléleti és gondolati formáinak tartott, mint „történelmi kategóriákat“, mint egy meghatározott történelmi korszak, egy meghatározott társadalmi rendszer, egy meghatározott osztály szemléleti és gondolati formáit ismerje meg. Csak a modern relativizmus, amely *Newton* tér-

és időképzeteit legyőzte, teszi számunkra lehetővé annak megértését, hogy *Kant* szemléletének apriorisztikus formái csak egy ma már túlhaladott, fejlődési szakasz természettudományának apriorisztikus szemléleti formái voltak.

A mechanisztikus természetfelfogás feloldódása a modernnek, elsősorban *Mach* ismeretelméletében megy végbe. Ugyanakkor azonban, amikor ez a feloldódás minket felbátorított arra, hogy a mechanisztikus természetfelfogáson alapuló rendszereket társadalmi-történelmi összefüggéseikben megközelítsük, egyben kivezetett bennünket a modernnek, köztük *Mach* gondolköréből.

A szervezett kapitalizmus fejlődési fokán az állam rendezi törvényeivel a gazdasági életet. A kapitalista osztály hirdeti, hogy ezek a törvények eszközök általános társadalmi célok elérésére, arra, hogy a gazdasági életet a gazdaságilag legegyszerűbb, leggazdaságosabb módon alakítsák, *Mach* ennek a törvényképzetnek a hatása alatt, átviszi ezt a természettörvényekre: a természettörvények eszközök arra, hogy tapasztalatainkat a legegyszerűbben, a leggazdaságosabb módon rendezzük. A valóságban azonban a kapitalista állam törvényei nem általános gazdasági célokat szolgálnak, hanem az uralkodó osztályok sajátos szükségleteit rendezik. Hasonlóképpen a természet-törvények sem rendezik tapasztalatainkat a legegyszerűbben és a leggazdaságosabb módon, hanem csak olyan módon, ahogyan az egy meghatározott társadalmi rend és azon belül egy meghatározott társadalmi osztály szellemi szükségleteinek megfelel. *Mach* a tudományt vállalkozásnak tekinti tapasztalatainknak a legegyszerűbb módon való rendezésére. *Marx* történelmi felfogása alapján tudjuk, hogy a tudomány olyan vállalkozás, amely a tapasztalatokat egy bizonyos konkrét társadalmi állapot, egy meghatározott osztály emberének hajlandóságaihoz megfelelően rendezi. Eképpen a marxizmus olyan ismeretelméletet követel, amelyet *Mach* és *Avenarius*, *Poincaré* és *James* nem elégítene ki: ennek az ismeretelméletnek részletes eljárást kellene kidolgoznia olyan szellemi feladat céljaira, amelynek segítségével az emberek a saját munkájuk mintájára, annak a társadalmi rendnek a képmására, amelyben élnek vagy amelyért küzdenek, gazdasági és szociális, politikai és nemzeti küzdelmeiknek szükségletei alapján alkossák meg világképüket. Mi itt, persze, csak jelezhattük, hogyan lehetséges egy ilyen történelmi-szociális ismeretelmélet; amit mi itt csak vázolni tudunk, lenne kiépítendő marxista ismeretelméletté.

A szerző jegyzetei

* *Agoston* „kegyelmi elhatározás“-a determinizmus, vallásos köntösben. A 13. és 14. században a scotista indeterminizmus az individualista, tekintélyellenes forradalom eszméje. Három évszázaddal később megfordulnak a pártszerepek: a 17. században

éppen a „kegyelmi elhatározás“ tana, *Calvin* felfogásában, a leg-súlyosabb fegyver a polgári-individualista forradalom kezében. A 18. században — *Kant*nál és *Schiller*nél — újra megfordul az eszme értékelése, az akaratszabadság tana szövetségre lép az állampolgári szabadság követelésével. A 19. században a determinizmus és indeterminizmus ismét szerepet cserél. A történelmi jogelv és a hegeli jogok determinizmusa még a reakció fegyvere, a determinizmus a marxizmusban újra a forradalom fegyverévé válik. (A szervezett kapitalizmus a 19. század végén újra a haladás fegyverének tekinti a determinizmust, hogy a 20. század válságaiban megint a reakció fegyverévé tegye. A marxizmus a determinizmus tanát mint a szabadság és a szükségszerűség viszonyát, újra fogalmazza és felismeri a fejlődés irányát a szükségszerűségből a szabadság felé. — *A fordító.*)

** Minden középkori gondolat egyházi színezetű. Az új eszmevilág, amelyet a korakapitalizmus magával emel, egyrészt az egyház elleni küzdelemben, másrészt magának az egyházi szervezetnek és tanításnak a továbbképzésében alakul ki. A korakapitalizmus befolyását az egyházra nemcsak abban lehet kimutatni, hogy az egyházi uralmi szervezet átalakult a pénzgazdálkodás rendszerének megfelelően, nemcsak abban, hogy propaganda-szervezete alkalmazkodott az újonnan kialakuló városi tömegek szükségleteihez (kolduló szerzetek!), hanem abban is, hogy individualista irányban alakult ki a vallásos érzés (*Assisi Ferenc*), a skolasztika (*Aquinói Tamás*) és a keresztény művészet (*Dante, Giotto*). A 12. és 13. században ezeknek a mozgalmaknak a székhelye: Európa középtengeri országai, amelyek a leggyorsabban áttestek a korakapitalista fejlődésen: Itália, Délfranciaország és Spanyolország. Ott alakulnak ki az első egyházellenes mozgalmak (*Bresciani Arnold*, a waldensiek, az albigeniek), ott alakulnak ki az egyházon belül a kolduló szerzetek, a keresztény érzés, tudomány és művészet új irányai. Azután fokozatosan eltolódik a gazdasági és szellemi fejlődés súlypontja az atlanti partokra. A 14. században a vezetés már Anglia kezében van: mind a Róma-ellenes mozgalom vezetése (*Wykliff*), mind maguk az egyházi tanok átalakításának a vezetése (*Duns Scotus, Occam*). Mégis az összefüggés a korábbi itáliai mozgalommal felismerhető abban, hogy az angol földön is a ferencrendiek az egyházi tanok individualista továbbképzésének a hordozói. Emiatt később a polgári felvilágosodás, amely magától minden történelmi megértést megtagadott, ezt az egész küzdelmet, amelyből pedig éppen a saját világnézetének alapjai születtek meg, a ferencesek és a dominikánusok „szerzetes-perpatvarának“ minősítette.

*** Itt a szerző *Musset*-nek egy 1838-ban írott verséből idéz; az idézet próza fordításban így hangzik: „Láttam álmodni Platont, gondolkozni Arisztoteleszt; figyelek, tapsolok és folytatom utamat. Az abszolút királyok alatt despota istent találok; nekünk ma egy republikánus istenről beszélnek.“

BETÜRENDES NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Ágoston (354—430): az eleve elrendelés, a predesztináció tanának alapítója; az üdvözülés vagy az elkárhozás nem az egyén érdemén vagy bűnén múlik, hanem kizáróan az Isten kegyelmi elhatározásán. Ez a tanítás a kálvinizmusban tért vissza.

Akarat, l. Determinizmus alatt.

Akkumuláció: fölhalmozódás, fölhalmazás.

Aktualitás: valóságban létező, hatást kifejtő állapot. Valamiben annyi a realitás, amennyi benne az aktualitás. „Az aktualitás-elmélet szerint — *Heraklit alapította* (l. Dialektikus bölcsélet) — az a tan, amely szerint a valóság nem lerögzített lét, hanem szüntelen keletkezés; nem *szubsztancia* (l. ott), hanem történet; az egyes „dolgo” csak fogalmilag lerögzített mozzanatok, sűrűsödési pontok az örök keletkezésben.

Albigensiek: a 11. század Franciaországának Albi környékéről kiindult vallásos szektája, egyben a szegény nép szociális mozgalma. A pápa egyházi átok alá helyezte őket, de sokáig álltak ellen fegyveres erővel.

Analógia: hasonlatosság, hasonló eset; bizonyos szempontból hasonló magatartás; egyező viszonyok, valami másnak a mintájára.

Anarchia: az uralomnélküliség elmélete; közönséges szóhasználatban: fejetlenség, zűrzavar és szervezetlenség.

Anthropocentrikus: az a szemlélet, amelynek középpontjában a társadalmi ember áll.

Apriorisztikus ismeretek azok, amelyek, Kant szerint, a tapasztalatot megelőzően már a birtokunkban vannak; sőt mint a *kategóriák* (l. ott), előzetes, a priori feltételei annak, hogy egyáltalán tapasztalatot szerezhessünk.

Aquinói Tamás (1225—1274) a legjelentősebb keresztény *skolasztikus*, aki az egyház tanait az arisztoteleszi tanokra építette fel (l. Skolasztika).

Arisztotelesz (384—322 Kr. e.) görög bölcselő, Platon tanítványa. Összegyűjtötte kora természet- és szellemtudományi ismereteit roppant tudással, de nem egyszer fogadott el helytállóknak olyan állításokat és babonákat, amelyek téves voltáról maga a legkönnyebben meggyőződhetett volna, annál is inkább, mert ő maga tanította, hogy a jelenségeket megfigyeléssel ellenőrizni kell. A tudományos logika megalapítója azzal a céllal, hogy megbízható módszert keressen a tudományos vizsgálódás számára. Tanította, hogyan kell helyesen fogalmakat alkotni, ítélni, következtetni, a tényeket rendszerbe foglalni

avégből, hogy a dolgok lényegét megismerjük. Formai logikai rendszere továbbfejlesztve, máig is érvényben van; csirájában ott él benne a *dialektikus* (l. ott) gondolat; az átmenetet a lehetségesből a ténylegesbe nevezi mozgásnak, ez a mozgás kezdet és vég nélkül való, ebben a mozgásban a jelenség lényege, — egyben a mozgás oka és célja — általa önmagát valószínűsíti meg. Arisztotelesz a maga realista bölcséletét igyekszik mindenütt a tapasztalati tények alapjára helyezni, keresi a lét reális összefüggéseit. Műveivel — a középkor vak tekintélyimádatán át is közel másfélezer éven át uralkodik az európai szellemen. *Aquinói Tamás* (l. ott) Arisztoteleszre építette fel *szkolasztikai* (l. ott) rendszerét.

Assisi Ferenc (1182—1236) a ferences szerzetesrend megalapítója, — alapítása kiállás volt kora gazdasági és társadalmi individualizmusa, s társadalmi egyenlőtlensége ellen, azonban szorosan az egyház keretei között. Ferenc szemléletében sok költői szép és érdekes pántheisztikus vonás van.

Atheista: az, ki az istenek, vagy Isten létét tagadja, az istenszmet megokoltnak vagy megokolhatónak nem tekinti, azt a világ megmagyarázására elégtelen és használhatatlan feltevésnek minősíti.

Atom: az anyagnak legkisebb oszthatatlan része; az új fizika már osztja az atomot is, de az atom részei nem anyagi, hanem energetikai (főként elektromos) jelenségek.

Attributum: lényeges tulajdonság, ismertetőjel; Spinozánál az értelemnek a *szubsztancia* (l. ott) lényegére vonatkozó fölismerése; ilyen attributumok számára a kiterjedés és a gondolat.

Avenarius Richard (1843—1896) német bölcselelő. Bölcselete a *pozitivizmusnak* (l. ott) egyik iskolája, s igyekszik a tapasztalathoz minden *metafizikai* (l. ott) tartalmat kiküszöbölni és így a „tisztá tapasztalathoz“ eljutni. Alapjában véve ekképpen az *idealista* filozófiába (l. ott) torkollik. A lélekben nemcsak a képzetek mechanikus játéka folyik, hanem a képzetek mozgása, folytonos váltoásaiban, nagymértékben alá van rendelve a célszerűség követelményének is. A szellem munkájának szerkesztésére jellemző az a tény, hogy a logikai művelet hódol a legkisebb ellenállás törvényének, vagyis mindig a lehető legtakarékosabb energiaáldozattal megy végbe. A megismerés a legkisebb erőfeszítés irányában tájékozódik. Nincs más valóság, csak az érzet, amelyet mi bontunk fel két ellentétes pólusra: a *szubjektum* és az *objektum* (l. ott) alakjában. A *kategóriák* (l. ott) csupán kigondolt (fiktív) kisegítői a gondolkodásnak. A logikai művelet során a nyelv siet a szellem segítségére azzal, hogy *nevek* alakjában teremt fiktív dolgokat, s ezzel megrögzítheti a — tévedést. *Ok és okozat* (l. Kausalitás) csak fogalmi fikciók (olyan kisegítő fogalmak, amelyekről tudjuk, hogy valótlanak, de gondolkodásunk zökkenőnön átsegítenek); ok és okozat csak részei egyetlen egésznek. Maga a törvény is csak fikció: a viszonyok összességének megjelölése a jelenségek egy adott csoportjára vonatkozóan. Fikció a *szubsztancia* (l. ott) is; fikció a Galilei—Newton-féle mechanika „abszolút mozgása“ stb. is. A lelki jelenségek agy-

életteni folyamatok. A lelki elemek érzékelését hangulati hatások, a lelki elemek „jellemvonásai“ kísérik.

Axioma: sarkigazság, alaptétel; más tételek alapjául szolgáló olyan tétel, amelyet bizonyítani nem lehet, de nem is kell, mert közvetlenül magátólértetődő az állítás, amelyet tartalmaz.

Azonosságfilozófia: a bölcséletnek az az iránya, mely az anyagot és a szellemet, a testit és a lelkit, az alanyit és a tárgyat, a gondolkodást és a léteket nem két alapvetően különböző dolognak, hanem azonosnak tekinti. Ilyen a többi között *Spinoza* és *Hegel* bölcsellete (l. ott).

Bacon Francis (1561—1626) angol államférfiú és filozofus. Tanítja, hogy a tudomány legfőbb célja az ember uralma a természet fölött és a kultúra célszerű alakítása a természet megismerése útján. El kell vetni a régi előítéleteket, a hamis alanyi képzeteket, a megismerés egyetlen megbízható forrása a tapasztalat, a megfigyelés, a kísérlet, az egyetlen helyes tudományos módszer az *indukció* (l. ott), amely a tapasztalati tényekből vezeti le az ismereteket, ezekre építi fel a törvényszerű összefüggéseket.

Bresciai Arnold, a 12. század Rómájának szabadságharcos vezére. Róma népe újra és újra megkísérelte felszabadulását a pápaság alól, Arnoldhoz fűződik ennek a küzdelemnek nem egyszer sikeres, de végül tragikus fejezete; a római koronára vágyó Frigyes császár, aki formailag elismerte hűbérurának a pápát, kiszolgáltatatta a hozzá menekült Arnoldot, akit máglyán megégették.

Canterbury Anselm (1033—1109) skolasztikus bölcselő; annak a téves módszernek a megalapítója, amely módszer nem a valóságból vezeti le a *fogalmakat* (l. ott), hanem a fogalmakból következtet a dolgok tárgvi valóságára. Ezzel a módszerrel igyekezett igazolni egyes hittételek valóságtartalmát.

Cartésianizmus: *Descartes* bölcselete (l. ott).

Commonwealth: köztársaság; — a szerző *Cromwell* köztársaságára gondol.

Dante Alighieri (1265—1321) nagy olasz költő-filozófus. Szonettjei, dalai, de elsősorban „Isteni színjáték“-a őrzik nevét. Ez a műve katolikus dogmatikai keretben hatalmas erővel adja küzdelmes korának bírálatát.

Darwin Charles (1809—1882) nagy angol természettudós; kiépítette az élőlények leszármazástanát, s magyarázatul kifejtette, hogy az élőlények változékonysága, az átöröklés és a túlszaporodás következtében bekövetkező létért való küzdelem: együttesen teszik lehetővé egyre tökéletesebb egyének és tökéletesedő fajok kialakulását.

Dedukció a gondolkodásnak az a módja, mely az általánosból indul ki, hogy a különöshöz eljusson; az általános törvényből következtet a speciálisra. (Például: ha azt mondjuk, hogy az emlősállatoknak emlőjük van, akkor egy újonnan felfedezett emlősről deduktív következtetéssel előre megállapíthatjuk ezt a tulajdonságot.) A dedukció helyességének előfeltétele az, hogy az általános tétel valóban kivétel nélkül minden esetre igaz legyen. Ellenkezője az *indukció* (l. ott).

Deizmus: az istenhitnek az az ága, amely bár a világ ősként elfogadja az Istent, de a világ menetébe az Isten bele nem szól és kinyilatkoztatásai sincsenek. Ez a nézet elterjedt volt a 18. század felvilágosodott köreiből.

Descartes René (Renatus Cartesius, 1596—1650) francia matematikus, filozófus. A kételkedést állította vizsgálatainak előterébe. Kételkedik az érzéki megismerés valóságában, csak abban nem kételkedik, hogy — kételkedik, tehát gondolkodik. Tétéle: Cogito, ergo sum, — gondolkodom, tehát vagyok; — a megismerés egyetlen alapja a gondolkodás, az értelem; — ezzel megalapítja a bölceletet *racionalista* irányát (l. ott). Az állatoknak nincs lelkük, élő gépek. Az anyag legkisebb részecskéiből, korpuszkulákból áll, amelyek száma a mindenségben nem változik.

Determinizmus. A meghatározottság, a szükségszerűség állapotának az elve. Tanítás arról, hogy az akarat az *okszági törvénynek* (l. Kauzalitás). hódol, tehát nincsen szabad akarat. Ellentéte az *indeterminizmus*, amely szerint az ember akaratát abszolút szabad, döntése teljesen független külső okoktól, magából az akaratból indul ki. Az *akarat* pedig cselekvésre irányuló vágy, amelyet érezve, feltesszük, hogy amire vágyunk, el is érjük.

Dialektikus bölcelet. Ebben a bölceletben a 18. század polgárságának az a követelése jutott bölceleti kifejezésre, hogy a feudalizmus merev gátjait a társadalom belső mozgástörvényei szétrombolják; a feudalizmus rendszerének változhatatlanságáról való hit tarthatatlan; nincsenek változhatatlan rendszerek; — az egyetemes világtörvény: az örök változás... A hatalomra jutott polgárság ezt a bölceletet feladta és örökül hagyta a kapitalizmus rendszerét követő kollektív társadalmi törekvéseket hordozó rétegek számára.

A dialektikus gondolat bölceleti alapvetését már a nagy-szerű görög gondolkodónál, *Heraklitnál* (540—480 Kr. e.) megtaláljuk. A világot — úgymond — betölti egy örökéletű isteni tűz, amely törvényszerűen gyújtja és oltja önmagát. Ez az őstűz a tiszta ész, a logosz, amelyből viszályok és harcok közepe alakul ki a dolgok sokfélesége. A harc a világ jogrendje, a dolgok atyja és királya; egyetértés és béke vezet azután újra vissza az őstűz egységéhez. A dolgok folyamatának ebben az örök hullámmozgásban, fölemelkedésben és süllyedésben, az örök keletkezésben és elmúlásban, elmúlásban és keletkezésben válik az egyesből a minden és a mindenből az az egyes, a részből az egész, az egészből a rész... *Panta rhei:* minden folyik, minden mozgásban van, semmi sem tér újra vissza, semmi más, csak az örök változás az, ami bizonyos. Minden, ami van, ellentétekben él; minden folyamat ellentét-ről ellentétre tör előre, hogy kitarja végül a benne rejlő harmóniát.

Már a klasszikus görög bölcelet körében éles bírálat tárgya volt ez a szemlélet. Kifejtették, hogy ellentét van a *lét*, tehát az adott valóság és a dolgok örök *változása* között; ha csak változás van, elhomályosulnak előttünk a lét alapjai. Melyik tehát a látszat: a lét vagy a változás?

Ez az ellentmondás csak a modern dialektikus bölceletben oldódott fel, *Fichte*, *Hegel* (l. ott) filozófiájában és nyert realisztikus értelmezést a szocialista történelembölceletben.

Az ellentétet és annak feloldását legvilágosabban a bölceletnek *logikai* (l. ott) területén ismerhetjük fel. A klasszikus logikának, amelyet formai logikának is neveznek, mert a helyes gondolkodás formai követelményeit tárgyalja, egyik tétele: az úgynevezett „*kizárt harmadik*“ tétele az, amelyből kiindulhatunk. Eme tétel szerint valamely dolog vagy ilyen vagy olyan, harmadik eset nincs. Minthogy azonban minden változó, a valóságban ennek a „vagy-vagy“-nak nincs abszolút értelme. A formálógika említett tételére épült fel minden dogma, minden változhatatlannak hirdetett tétel és állapot, — érthető, ha a dogmatikus logikai tétellel szemben a változások hívei szembeszegezték a dialektikus logika követelményét, a változások bölceletét, amely mindent a maga történelmi és fizikai környezetének egészében vizsgál, amely mérlegeli az egymáshoztartozók viszonyát, a megállapításait nem dogmatikusan, hanem a relatív, a viszonylagos értékelés alapján végzi, csakúgy, amint Heraklit mondotta: a jó az rossz, a rossz az jó... *Engels* azonban felismerte a formálógikai alaptétel viszonylagos jelentőségét és Anti-Dühringjében mind a két gondolati rendszer megfelelő alkalmazását jogosultnak mondotta. A *valóság* logikája: a dialektikus logika; de a *létnek* adott helyzetben való lerögzítésénél, tehát a tudományos rendszerezésnél, a fogalmak tisztaságának kidolgozásánál a formálógikát nem nélkülözhetjük. A dialektikus bölcelet természetével ellenkeznek is a dogmatikus elzárkozás a lerögzített „lét“ elvonásától a változandó valóság köréből; hiszen enélkül rendszerbe és szabályokba foglalt tudomány, gyakorlati ismeret nem is létezhetnék. Viszont a dialektikus bölcelet világában derül ki, hogy a tudományt az az eljárása, amellyel a valóságvilág tényei közül kizárja a tárgyára közvetlenül fontosnak nem látszó tényeket, vagyis nemcsak leír, de anyagát meg is szorítja, elsősorban gyakorlati értékűvé teszi; eredményeinek elvi maradandóságára súlyt nem vet. Vannak egyébként már kísérletek arra, hogy tudományos rendszereket építsenek ki nemcsak elméleti, de immár gyakorlati célzattal is, a dialektikus logika alapján.

Diderot Denis (1713—1784) francia író és filozófus, a nagy Enciklopedia egyik főszerkesztője, materialista bölceselő.

Ding an sich l. Kant.

Dogma: tantétel, hittétel, törvényes rendelkezés; dogmatikusoknak azokat mondjuk, akik kellő alapoottság nélkül történet megállapításokhoz minden szembenálló érv ellenére ragaszkodnak.

Dualizmus: kettősség; két egymás mellett álló, különböző, egységbe nem hozható állapot, gondolkodásmód, világnézet stb. megjelölése. A bölceletben ilyen egységbe nem vonható fogalom párnak tekinti a bölceselők egy része az isten és világ, a szellem, a lélek és a test, a gondolat és a lét stb. dualizmusát. Ellentéte a *monizmus* (l. ott).

Duns Scotus Johannes (1724—1308) szellemes skolasztikus, a

skotista iskola megallapítója, szemben Aquinói Tamás tomista iskolájával: ennek a két iskolának állandó, heves vitája kísérte a skolasztika végkifejlődését. Tanította, hogy nem az akarat függ az értelemről, hanem fordítva — az elsőbbség az *akaraté* (l. voluntarizmus).

Egocentrikus az a szemlélet, amelynek középpontjában az egyén a maga önzésével áll.

Elektron-mikroszkóp olyan optikai nagyító szerkezet, amelyen át nem közönséges fényrel, hanem elektronsugarakkal világítják át a megnagyítandó tárgyat: így oly nagyítást sikerült immár elérni, hogy fényképezhetőkké váltak egyes nagyobb molekulák: a műszer elvben alkalmas az atomok megmutatására is; egyelőre azonban ez a még csak néhányéves szerkezet megfelelő javításokra szorul.

Empirizmus: az az elv, amely szerint a megismerésnek egyedüli forrása a tapasztalat, a tudományt a tapasztalatokra kell felépíteni. Megalapítói *Locke* és *Bacon* (l. ott). Az empirizmus ellentéte a *racionalizmus* (l. ott). Kant *kriticizmusa* (l. ott) egyesíti az empirizmust a racionalizmussal.

Energia: hatásképesség, munkaképesség, amely erő alakjában munkát végez. Az energia jelentkezik hő, vegyi hatás, fény, elektromosság, mágnesség és különböző egyéb láthatatlan sugarak alakjában; mindezek az energiának csak különböző megjelenési formái.

Erő: a fizikában a mozgás oka; az ami a testeket mozgatja.

Erők eredője: az a hatás, amelyet két vagy több erő együttesen kifelé.

Esztétika: régebben a jelenségek alakjáról szóló tudomány; mai használatában mint a bölelet egyik ága: a természeti és művészi szép tudománya.

Evolúció: fokozatos fejlődés; belőle nő ki a *dialektikus* (l. ott) fejlődés adott pontján a *revolúció*, az ugrásszerű változás.

Érzet úgy keletkezik, hogy valamely tárgy érzékszerveinkre hat (pl. meglátjuk a tárgyat); érzőidegeken át az érzéközpontba mint érzés eljutva, ott a tudatnak erő és minőség dolgában meghatározott módosulását idézi elő azzal, hogy a tudat tartalmához kapcsolódik. A *tudat* valamely lénynek az a képessége, hogy — szemben a pusztá léttel — tudomása van önmagáról, körülményeinek változásáról és önmagának a környezetével fennálló kapcsolatairól.

Feudalizmus: hűbéri rendszer, Európa történelmének középkori társadalmi és gazdasági rendje, amelyben a nagybirtokosok, a nemesek hűségük fejében a királytól kapták uralági jogaikat, s a dolgozó nép mint jobbágság szolgálja őket.

Feuerbach Ludwig (1804—1872) német bölelő, aki szerint a valóság foglalatja a mindent magába záró természet, amely csak az érzékeink útján fogható fel. A lelki és testi tulajdonságok az emberben élet- és valósággtelies egységben vannak jelen s ezeket csak elvonatan választhatjuk el egymástól. A régi áldatlan szakadékot a földi és a túlvilág között meg kell szüntetni, hogy az emberiség teljes lélekkel önmagára, világára és jelenére irányíthassa figyelmét. Ha nem *hiszünk* egy jobb életben, hanem *akarjuk* azt, de nem egyenként, hanem egyesült

erővel akarjuk, akkor meg is *teremtjük* a jobb életet. Az ember-szeretet az egyetlen igaz vallás. *Hegel* (l. ott) tanítványainak balszárnyához tartozott és erősen hatott Marxra.

Fichte Johann Gottlieb (1762—1814) az én és a „nem-én“ lélektani ellentétén építi ki, elsőnek a modern bölceletben, a *dialektikus filozófiát* (l. ott). Mozgástörvényről van itt szó, amelyen át a szellem a *kategóriákból* (l. ott) az általánosból, az elvontból a fogalmak sorozatán, újabb és újabb ellentmondások leküzdésén át egyre jobban közeledik az adott valósághoz, s így valóra válik a gondolat és a lét egysége. Fichte nézeteit fejlesztette tovább *Hegel* (l. ott).

Filozófia: a bölcelet tudománya; eredeti értelmében a bölceség szeretete. Wundt szerint a filozófia olyan általános tudomány, amely az egyes tudományok által szolgáltatott ismereteket ellentmondás nélküli rendszerben egyesíti. A filozófia legfontosabb ágai az ismeretelmélet, az erkölcsbölcelet és a szép bölcelete, az esztétika.

Fix: szilárd, határozott, mozdulatlan.

Fizokraták: azt a gazdasági elméletet képviselték, hogy a gazdaságban természettörvények uralkodnak és csak a mezőgazdálkodást és az ipart tekintették termelő foglalkozásnak.

Fogalom: a gondolkodás tartalma, mely a tudat képzettartalmából elvonás útján keletkezik és egy *szóval*, egy *elnevezéssel* fejezzük ki. (Pl. ha látunk *egy* könyvet, erről a tudatunkban képzett keletkezik; ezt a képzettet könyv elnevezéssel tesszük tudásunk részévé, gondolatunk tartalmává.) — *Általános fogalom* az, amely *több* egyes fogalmat közös néven gyűjt össze.

Galilei Galileo (1564—1642), a fizika történetének kimagasló alakja. A római inkvizíció üldözöbe vette, mert kiállott Kopernikusz ama tétele mellé, hogy a világ nem a Föld körül kering, hanem a Föld kering a Nap körül. Galilei alapította meg a *mechanikus* (l. mechanika) természetbölceletet. A bölcelet igazi könyve: a természet, azt kell lapozgatnunk, s betűi: a geometria és a matematika jelei, s az olvasás ebben a könyvben nem *spekulációval* (l. ott), hanem a matematika útján történik.

Gassendi Pierre (1592—1655) francia matematikus, fizikus és filozófus, aki felújította a görögök atomista-mechanikus fizikáját és Epikur erkölcszékét.

Giotto Angelotto di Bondone (1266—1336) kiemelkedő firenzei festő, építész, szobrász, a monumentális-gótikus iskola megteremtője, *Dante* (l. ott) barátja, ez szól is róla Színjátékában. Művészete époly mozgalmas, tömör, egyszerű és erőteljes, mint *Dante* költészete.

Goethe Johann Wolfgang (1749—1832), nagy német költő és gondolkodó, akinek a világszemlélete közel állott Spinozáéhoz (l. ott).

Kant Immanuel (1724—1804), a német klasszikus bölcelet vezéralakja, filozófiája a *kritikai filozófia* (l. ott). Jelentős természettudományi munkálkodást is kifejtett volt, nevéhez és Laplace-éhoz fűződik a csillagvilág keletkezéséről szóló híres elmélete. Kortársa és barátja, Mendelsson, a „mindent összemorzsolóknak“ nevezte, mert kriticismusa szembeszállott mindennel, amit a *dogmatikus* bölcelet és a *teológia* (l. ott) a tiszta ész alapján tárgyi valóságnak tartott. (Főműve: „A tiszta

ész kritikája“.) Szerinte a metafizika — a bölcselek olyan eljárása, amellyel azt akarják megismerni, ami teljességgel nem lehet tárgya a tapasztalásnak — nem a dolgok valódi lényegének a tudománya, hanem az emberi ész határait megállapító tudomány. Az ismeretelmélet (l. ott) afféle határrendőrség, amely megakadályozza a tiszta ész túlkapasait, valahányszor az *spekulációval* (l. ott) a tapasztalat határait át akarja lépni, hogy elméleti, a dolgok lényegét megállapító eredményekre jusson. Megismerés csak a tapasztalat alapján, érzékelés útján lehetséges. Az érzékszervek hírt adnak nekünk egy reális külső világról, szolgáltatják nekünk a tapasztalat anyagát. Ez az anyag viszont a jelenségben szét nem választhatóan összefügg a tapasztalat formáival; ezek a formák pedig a mi megismerő-képességünk termékei. A tapasztalat kívülről érkező anyagának és a tapasztalat belülről érkező formáinak ez az összefüggése lehetetlenné teszi számunkra a dolgok önmagunkban való lényegének (Ding an sich) megismerését; — ez a lényeg létező valami, de számunkra csak mint jelenség létezik. A jelenségek világa számunkra a létező világ. Az eszmék és eszmények teszik a tiszta ész világát, ez csak a tudatunkban létezik és tárgyi megismerésre alapul nem szolgál. Az eszmék és eszmények csak irányvonalak, csak célpontok gondolkodásunk és cselekvéseink számára, nem az elméleti ész megismerései, hanem csak a gyakorlati ész követelményei, nem a tudás, hanem csak a hit tárgyai. (Idevonatkozó főműve: „A gyakorlati ész kritikája“.) A *kategóriákról* (l. ott) szóló tanában adja meg a gondolkodás általános formáit.

Kapitalizmus: a tőkés gazdasági rendszer, amelyben a magánvállalkozók, újabban a közületek is, tőkéjük birtokában bérmunkásokkal árukat termelnek, ezeket forgalomba hozzák és a társadalom egész berendezését ennek a műveletnek a szolgálatába állítják.

Katedraszocializmus: az egyetemi tanszékről hirdetett szocializmus, amely vizsgálat alá vette a liberális nemetgazdaságtannak nem egy tételét és helyet adott az állami beavakozásnak a jövedelmek elosztásába, a munkabérek és a munkaviszonyok szabályozásába, stb.

Kategória: általában a csoportfogalom, pl. faj, nem, osztály, stb., amelynek a hozzátartozó szűkebbkörű fogalmakat (l. fogalom) alárendeljük. (Például: adva van egy veréb, ezt mint fogalmat valamennyi verébbel együtt a veréb-faj fogalma alá rendeljük; a veréb a *madárnak*, mint *osztálynak* a fogalma alá esik, de mint *élőlény* az *élők világának* még szélesebb gyűjtőfogalma alá kerül.) A filozófiában a kategóriák a legáltalánosabb alakjai a fogalomnak; törzsfogalmak, amelyek a tapasztalat minden tárgyát felölelik és amelyekből minden egyéb fogalom levezethető. A kategóriák tanát *Arisztotelesz* (l. ott) létesítette; ő tíz kategóriát állított fel, ezek: a szubsztancia, a mennyiség, a minőség, a viszony, a hely, az idő, a helyzet, a bírás, a cselekvés, az érzés. *Descartes*, *Spinoza* és *Locke* (l. ott) három kategóriát fogadott el, ezek: szubsztancia, állapot és viszony. *Kant* (l. ott) a kategóriákon az értelemnek azokat az alanyi-logikai formáit érti, amelyek meghatározzák a tapasztalás lehetőségeinek a feltételeit. *Kant* a kategóriák következő

tablázatát állította fel: I. A *menyiség* kategóriái: egység, sokaság, mindenség; II. a *minőség* kategóriái: valóság, tagadás, körülhatároltság; III. a *viszony* kategóriái: inhärenca és szubsztancia (szubsztancia és akcidencia) — kauzalitás és dependencia (ok és okozat) — közösség (kölesönhatás a cselekvő és szenvedő között.) (Az itteni fogalmak magyarázata, amennyiben e tárgymutató más részében elő nem fordulnak: 1. *Inhärenca* a dolognak és tulajdonságainak a viszonya, az akcidencia viszonya a szubsztanciához; 2. *akcidencia* a dolognak nem lényeges, változó, véletlenszerű tulajdonsága, a dolog lényegén ez a változás nem változtat, a világ minden változásában a szubsztancia az, ami állandó és csak az akcidenciák változnak; 3. *szubsztancia* a szubsztancia önmagában való léte; 4. *dependencia*, függőség.) IV. a *mód* kategóriái: lehetőség, lehetetlenség — lét, nemlét —, szükségesség, véletlenség. — Ebből a tíz kategóriából Schopenhauer kilencet, mint alaptalant elvet és csak a kauzalitás kategóriáját hagyja meg.

Kauzalitás: oksági törvény; törvényszerű összefüggés az ok és okozat között. Kizár minden természetfölötti beavakozást a természet rendjéből. A lelki jelenségek mint materiális-energetikai folyamatok nem bontják meg a kauzális törvényt. Ellenét a *teleológia* (l. ott).

Kepler Johann (1571—1630) kiváló német csillagász és matematikus, aki megállapította, hogy a bolygók milyen törvények szerint keringenek a Nap körül.

Kinematika: a *mechanikának* (l. ott) az a része, amely a mozgásokkal foglalkozik.

Klasszikus nemzetgazdászok, a liberális kapitalizmus elméleti tudósai.

Kollektív: közös, közösségi; több részből álló egység.

Kompromisszum: megegyezés, megalkuvás.

Koordinátarendszer: a geometriának az a segédeszköze, amellyel valamely pont helyét a térben megjelölhetjük. (Például egy szoba sarkát alkotó három, egymásra merőleges vonal is ilyen koordinátarendszer, amelyhez viszonyítva pontosan megmondhatjuk, hogy valamely dolog a szoba terének mely részében foglal helyet.) A naprendszerbeli égitestek kölcsönös mozgásának megállapítására Ptolemäusz a világ koordináta-rendszerének középpontjába „szilárd“ pontként Földünket állította, Kopernikus a Napot; ez lenne az a különbség, amelyre a szerző céloz.

Kritikai bölcselet, kriticizmus: a bíráló álláspontja, szemben a *dogmatizmussal* (l. dogma), a filozófiai tételek kritika nélküli felállításával és elfogadásával. Különösen pedig Kant és követőinek filozófiáját nevezik kriticizmusnak, amely minden további bölcseletet megelőzően az emberi megismerés (l. ismeretelmélet) lehetőségét, eredetét, érvényességét, törvényszerűségét és határait vizsgálja. A megismerés egyedül az emberi tudaton át lehetséges, ennek körét sem a bölcseleti, sem a tudományos vizsgálódás át nem lépheti.

Kvalitás: a dolgoknak a „milyen“ és a „hogyan“ kérdésre felelő minősége, természete, tulajdonsága. A filozófusok egy része a minőségi tulajdonságokat pusztán látszatoknak tekinti, mások elismerik a minőségek tárgyi valóságát.

Kvantitás: mennyiség, nagyság, számszerű meghatározottság, a dolgoknak a „mennyi“ és „mekkora“ kérdésre felelő tulajdonsága. A filozófusok egyrésze egyedül a mennyiségi tulajdonságokat tekinti a dolgok reális tulajdonságainak és csak a mennyiségi viszonyok különbözősége az, ami a minőségi különbségekben érzékeink útján tudatunkba kerül.

Kvantum: a modern fizikának *Max Planck* német fizikus által megállapított fogalma, amely szerint nemcsak az anyag, hanem az energia is nélküli a folytonosságot, az is meghatározott mennyiségekből, kvantumokból áll.

Lametrie Julien (1709—1751) francia materialista bölcselelő.

Locke John (1632—1704) angol bölcselelő, szerinte nem feladatunk az, hogy minden dolgot megismerjünk, csak azokat, amelyek számunkra jelentősek. Ne foglalkozzanak az emberek olyan dolgokkal, amelyek meghaladják felfogóerejüket. Nincsenek velünk született ősfogalmak. Az eszmék egyedül a megfigyelés és az önmegfigyelés útján, tehát a tapasztalással keletkeznek. Locke az *ismeretelmélet* megalapítója (l. ott).

Logika: a helyes gondolkodás tudománya, a megismerés helyes módszere: amíg az *ismeretelmélet* (l. ott) a megismerés tartalmának a bölcselete, a logika a helyes megismerés formáira terjed ki: keresi a fogalom, az ítélet és a következtetés helyes formáit.

Mach Ernst osztrák fizikus és bölcselelő (1838—1916) ezt tanította, hogy a tudomány gyakorlati szükségletekből fakadt és nincs más célja, mint csak az élet fenntartása és az ember uralma a természet fölött. A tudomány csak a tényekre szorítkozhat és kizár magából minden a tapasztalat által nem igazolható feltevést. Tényeknek csak az átélt dolgok tekinthetők, s azoknak az összefüggései: a dolgok tehát nem egvebek mint érzetek összessége, a magurk én-je sem egyéb, mint erősebben összefüggő érzetek csoportja.

Malthus Thomas Robert (1766—1834) angol közgazdász, akinek a túlnépesedésről és az ebből következő létért való küzdelemről szóló tanításai a kapitalizmus szellemi fegyvertárában fontos szerepet játszottak. Malthus felfogása erősen hatott *Darwinra*. (l. ott.)

Manufaktúra: kézműipar, átmenet a középkor kezdetleges technikájú ipara és a modern gyáripár között.

Matéria: anyag, a tér reális tartalma, melynek mennyisége a mindenségben változatlan. Az újabb fizika szerint az anyag az energia megjelenési formája.

Materializmus az a filozófiai nézet, mely szerint a valóság, a dolgok lényege testi természetű és hogy az anyag és tulajdonságai elegendők minden létező magyarázatára; a szellem is az anyag tulajdonsága és a szellemi folyamat anyagi természetű. A filozófiai materializmust nem szabad összetéveszteni a történelmi materializmussal.

Mechanika: a testek egyensúlyáról és mozgásáról szóló tudomány.

Mencseszterizmus: a kapitalista szabad verseny és individualizmus legszélsőbb értelmezése.

Metafizika: eredetileg *Arisztotelesznek* (l. ott) azokat a munkáit nevezték így, amelyek a dolgok alapjairól és okairól
Otto Bauer: A kapitalizmus vilásképe.

szóltak és amelyek a munkák sorozatában a „fizika fejezete után“ következtek. Ebből a véletlen helyzeti tényből nevezték el azután metafizikának a természet körén kívül eső dolgok megismerésére irányuló törekvést. Valójában a metafizika ki akar lépni a megfigyelhető valóság világából; ez az eljárás új megismerés szerzésére nem alkalmas.

Mill John Stuart (1806—1873) angol bölcselelő, a kísérleti iskola követője, különösen a logika területén vannak jelentős alkotásai.

Misztikum: a titokzatos; mint szemlélet az az irány, amely tárgyilag megfoghatóan tényekkel népesíti be képzeletvilágát és azok valóságát még a gondolkodás törvényei ellenére is elhiszi, igaznak fogadja el.

Monizmus: egységtan; monisták azok a filozófusok, akik a világot egyetlen *szubsztanciából* (l. ott) látják fölépítettnek; így például vagy az anyagot, vagy a szellemet, vagy másvalamit tekintik ilyennek. A materializmus az anyag, a spiritualizmus, idealizmus a szellem monizmusa, de monizmusnak tekintetű a dualista fogalompárok kiegyenlítésén alapuló azonosságfilozófia is (l. ott). Ellentéte a *dualizmus* (l. ott).

Monista materializmus, l. monizmus.

„**More geometrico**“: „geometriai módszerrel“; — *Spinoza* (l. ott) az „*Ethiká*“-ját szigorú geometriai, illetve matematikai bizonyítás formakkal építette föl; ezek a formák azonban nem lényegesek kéllékei Spinoza bölcseletének.

Mozaik: apró, rendszerint különböző színű zománcos üvegdarabkákból, égetett agyagokkákból, formára metszett kőlapokból, fa-, bőr-, posztó- stb. darabkákból összerakott kép vagy díszítmény.

Munka: a fizikában: a test mozgatása valamely megtett úton; a nemzetgazdaságtanban: értékteremtésre irányuló emberi tevékenység.

Munkamegosztás: amikor valamely szervezet különböző szervei megosztják maguk között az egész szervezet céljait szolgáló munkát.

Musset Alfred (1810—1857) francia költő; mély átélés jellemzi.

Newton Isaac (1642—1727) nagy angol csillagász, fizikus, matematikus és bölcselelő, aki földerítette azokat az eróket, amelyek a mindenség mozgását előidézik.

Nominalizmus, l. realizmus.

Norma — normális: a normáknak, szabályoknak, zsinórmértéknek megfelelő.

Objektív szellem a szerző, Hegel nyomán, a dologi, a tárgyi valóságba átvitt szellemet érti; a személyfölötti, a tarsadalmi, kollektív valóságot, a jogot, erkölcsöt, stb. **Objektív:** az, ami a tárgyat illeti; tárgyi dologi, valóságos; az én-től, az én természetétől és érdekeitől független; minden megismerő lényre egyetemesen érvényes valóság. Ellentéte a *szubjektív*. (l. ott.).

Occam William (1240—1374) a *nominalizmus* (l. realizmus) legnevesebb képviselője. Különválasztotta a filozófiai és teológiai igazságokat; az Isten léte nem bizonyítható, azt hinni kell; minden belső és külső megismerés forrása a tapasztalat.

Oki törvényszerűség, okozatiság: kauzalitás (l. ott).

Optimizmus: derüsenlátás: az a kedélyhangulat, amely a dolgokat és az eseményeket a jó oldalukról fogja fel és mindennek kedvező kimenetelét várja; filozófiai értelemben azt tartja, hogy ez a világ, ahogyan van, a legjobb és legeszszerűbb a lehetséges valamennyi között. Tudományosan: valamely fölismert törvényszerűség alapján kedvezőbb állapot, jobb jövőző biztos várása. Ellentéte a *pesszimizmus* (l. ott).

Pántheizmus: az isten és a természet azonosságáról szóló tanítás, (l. Spinoza).

Pesszimizmus: sötétenlátás; lélektanilag az az érzésvilág, amely mindent hiábavalónak, reménytelennek, kilátástalannak, értéktelennek lát; filozófiaiilag az az irányzat, amely a világot meg nem javíthatóan rossznak, az ember törekvéseit hiúságoknak, értékeit hiábavalóságoknak tartja. Ellentéte az *optimizmus*. (l. ott.)

Platon (428—348 K. e.) athéni görög bölcselelő, Szokratesz tanítványa. Bölcseletének középpontjában az *eszmék* tana áll (l. idea, idealizmus). Minden megismerés az érzékszerveink útján szerzett képzeleteinkkel indul el. Ezek a képzetek azonban személyről-személyre, pillanatról-pillanatra változóak, ez úton tehát nem juthatunk el a bizonyossághoz, csupán csalóka véleményre juthatunk. Csak a helyesen alakított *fogalmak* (l. ott), az állandó értékűek, csak azok teszik lehetővé az igazi tudást. A fogalomnak kell hogy tárgya legyen, amelyre vonatkozik, ez a tárgy azonban érzékeletti tárgy: az eszme. A fogalmak az eszmék képmásai, az eszmék a fogalmak ősi alakjai, s a fogalmakon át emlékezik vissza az eszmékre a lélek abból a létéből, amikor még testhez nem kötve közvetlenül szemlélhette az eszméket. A legfőbb eszme a jó eszméje, az istenségé, amely mint a világ építőmestere, mint demiurgosz, mint világlélek, egy a világot átható mozgató erő jelentkezik. Platon államtanának célja a tökéletes ember a tökéletes államban.

Poincaré Henri (1854—1912), kiváló francia matematikus, akinek a hipotézisek viszonylagos értékéről szóló nézetei bölcseleti jelentőségűek.

Pozitivizmus az a bölcseleti irány, amely a pozitívból, tehát az adottból, a ténylegesből indul ki, kutatásait erre korlátozza és minden *metafizikai* (l. ott) okoskodást mint haszontalant elutasít.

Pszichofizikai szervezet a lelki működés alapjául szolgáló testi berendezés.

Racionalizmus: az a bölcseleti irány, amely az értelmet (ratio) és a gondolatot tekinti a megismerés egyetlen és legjobb forrásának. Ellentéte az *empirizmus* (l. ott).

Realizmus: a középkor vitáiban, szemben a *nominalizmus*-sal, azt állítja, hogy az *általános fogalmaknak* (l. fogalom) reális tartalmuk van, viszont a nominalizmus szerint az általános fogalmak csak szavak, elnevezések, amelyeknek valóság-tartalmat csak az általuk összefoglalt egyes fogalmak tartalma ad. A „realizmus“ volt a *skolasztika* (l. ott) hivatalos álláspontja. A nominalizmusból fejlődött ki a modern európai gondolkodás. — A mai bölcseletben a realizmus — szemben az *idea*

lizmussal (l. ott) — a megismerő személyétől független valóság létét fogadja el.

Reformáció: az a 16. században megindult vallási és politikai mozgalom, amely megszüntette a katolikus egyház egypapuralmát Európa vallási életében és megteremtette a protestáns vallásokat.

Reneszánsz: az úgynevezett újjászületés kora az európai történelemben; a 15. században bekövetkezett hatalmas gazdasági föllendülés nyomán támadt szellemi föllendülés, amelyben — szemben az elposványosodott középkori szemlélettel — föltámasztották a klasszikus görög és római szellemet és ezt tették meg az újkori szellem alapjának.

Richelieu (1585—1642) XIII. Lajos francia király államminisztere; kiemelkedő államférfiú; a királyi abszolútizmus gondolatának zászlóvivője, a francia akadémia megalapítója.

Kierkegaard Heinrich (1813—1855) német *ú.kantiánus* (l. ott) bölcselelő, aki folytatja *Windelband* (l. ott) kultúrfilozófiai tanulmányait és a filozófiát mint az egyetemes értékek tanát fogja fel. Szembeállította a kultúrtudományt a természettudományal. Ismeretelméletében az alanyból indul ki, bár elismeri a tárgy logikai-sorrendi elsőbbségét. A tárgy ugyan független a *szubjektumtól* (l. ott), mégis csak tárgy marad a szubjektum számára. Az „objektív út” ekképpen háttérbe szorul nála. A megismerés tudata nem a képzetalkotó tudat, hanem az itélő tudat. Az ítélet értékítélet, a filozófia egységes értékstudomány, amelyben egységesen összetartozik az elméleti bölcselet az etikával, az esztétikával és a vallásbölcselettel.

Rousseau Jean Jacques (1717—1788) a francia forradalmat megelőző európai kultúra hatása alatt hirdette, hogy a kultúra haladása lerombolja az emberiség természetes erkölceit, nevelőrendszere, képzettsége, szokásai ártalmasak; az emberiség térjen vissza a természethez. A természet adta mindenki jogát az élethez, fölruházta az embereket természetes hajlandóságokkal, ezeknek kell érvényt szerezni az egyén és a társadalom életében. A tételes vallásokkal szemben a szív vallását követeli és a társadalmat az emberiség hallgatólagos szerződésére kívánja fölépíteni, az egyenlőség alapján az államon belül.

Schiller Friedrich (1759—1805) nagy német romantikus költő, drámaíró és történétíró. Goethével együtt nagy hatása volt az akkori egész művelt világra.

Skolasztika: a középkor bölcselete, s annak a megállapítása volt a célja, hogy a hitigazságok egyben az ész igazságai is. Kööttsége miatt feladja az értelem önrendelkező jogát, mindazonáltal hordozója volt kora kutató szellemének, sok finom és szellemes eredményre vezetett mindaddig, amíg hanyatló korszakában el nem merült tartalmatlan fogalmi szórászhasogatásokban. **Aquinói Tamás** (l. ott) foglalta össze a skolasztika eredményeit s ezeket a katolikus egyház a maga hivatalos bölcseletének fogadta el. A skolasztika forradalmából indult ki a modern európai szellem világképe.

Spencer Herbert (1820—1903) angol bölcselelő; szerinte a filozófia célja az, hogy egy az egész mindenségre érvényes közös törvényszerűséget állapítson meg. Spencer ezt a legáltalánosabb törvényt az evolúcióban, a fejlődés törvényében ismerte fel.

Spekuláció: kísérlet arra, hogy tisztán gondolati úton, tapasztalás nélkül jussanak megismerésre. Ellentéte az *empiria* (l. empirizmus).

Spinoza Baruch (Benedictus) (1632—1677) Hollandiába származott spanyol család leszármazottja. Azt tanította, hogy minden hiú becsvágygal és érzeki örömmel szemben az ember célja a belső derűs nyugalom megszerzése, éspedig akként, hogy az emberi szellem megteremti egységét a természettel: önismeret és önuralom, természetismeret és a természet fölött megszerzett uralom által. Ami a természetben történik, az szakadatlan láncolata határozott törvények szerint végbemenő jelenségeknek; semmi sem történhet szemben a természet törvényeivel. A lélek és eszme csak megjelenési módozata egyetlen, örök és végtelen *szubsztanciának* (l. ott), amelyen kívül nincs létező, s maga a természet azonos az istennel.

Spinozizmus: *Spinoza* bölcsellete. (L. ott.)

Spirituális: lelki, szellemi; spirítualizmus az a bölcséleti irányzat az *idealizmus* (l. ott) körében, amely a valóságot, az *abszolutumot* (l. ott) szellemi természetűnek, a testi világot a szellem termékének vagy megjelenési formájának tekinti.

Stammler Rudolf (sz. 1856) német jogtudós, jogbölcselő, számos jogi szakmunkája mellett kidolgozta a történelmi jogelmélet módszertanát, megírta az anarchista jogelv bírálatát, vizsgálta a történelmi materializmus gazdasági és jogelméletét. Az *újkanti iskola* (l. újkantianizmus) egyik képviselője.

Statisztikai törvény: a *mechanikus* (l. ott) szemléletnek korszerű alakja. A statisztika tudvalevően nem az egyes valóságokat, hanem azoknak többé kevésbé széles sorozatát vizsgálja, egy egész tényszerű *számtani középértékét* adja, hogy valamely *bonyolult állapotról* lehetően megközelítő képet alkosson.

Szervezett kapitalizmus: a kapitalizmus újabb fejlődése; a versenypolitikából alakult ki a versenyrendszer fokozatos kiküszöbölésével: a trösztök kapitalizmusa.

Subjektív szellemeken *Hegel* az egyes embereket érti, akiknek kölcsönös harcát a „világszellem” felhasználja a jog, stb. megteremtésére. *Subjektív:* ami az én-t, az alanyt illeti; ami az én-től függ, ami az én gondolkodásában gyökeredik. Ellentéte az: *objektív* (l. ott).

Szubsztancia az, ami a dolgokban maradandó, szemben a változó tényezőkkel és tulajdonságokkal; az, ami önmagában és önmagából van; a dolgok alapvető lényege; az, aminek a megértéséhez más fogalmakra szükség nincsen.

Teleologia: cél-tan, célszerűségi tan, amely szerint a természeti történetet egészében és részleteiben is célok vezetik. Rend szerint az Isten létét bizonyítják a teleologia szemléletével, de újabban megint megkísérik, hogy a természeti és társadalmi történetekben is szerepet juttassanak a cél és a célszerűség elvére. Ellentéte a *kauzalitás* (l. ott).

Termelő erők és termelési viszonyok dialektikus (l. ott) ellentétében ismeri fel a szocialista gazdaságtan és történelmi felfogás a fejlődés mozgástörvényét. A termelő erők világa a társadalmi munkafolyamat *anyagi* tényezőit öleli fel, a termelési viszonyok a munkafolyamatot szabályozó *állami, jogi, szel-*

lemi tényezők összessége. Amikor a termelési viszonyok pontosan kifejezik a termelő erők munkafolyamatának szükségleteit, a társadalom egyensúlyban van; amikor a termelő erők a technika fejlődésével, a szükségletek emelkedésével új termelési viszonyokat igényelnek és az így bekövetkező változás magát az eddigi termelőrendszer fenyegeti, a konzervatív termelési viszonyok és a fejlődő termelő erők között ellentét támad, az ellentét egyre mélyebb társadalmi küzdelmek alakjában nyilvánul meg. Az ellentét dialektikus természetű: egy ideig csak mennyiségi a feszültség, de már egy ponton átcsap a minőségi változásba s ekkor kialakulnak az új termelő erők újra kielégítő új termelési viszonyok.

Természetjog az ember veleszületett jogainak összessége; — a természetjogi iskola abból a felfogásból indul ki, hogy ilyen velünk született jogaink vannak. Tekintették a természetjogot még a józan ész és a méltányosság jogának is és mert ezek a jogok, a természetjogi iskola szerint, az emberi természetben gyökereznek, tehát sorsszerűen adva vannak, minden más jog szabályaival szemben minden emberre érvényesek.

Theista: személyes, világban kívül, a világ felett álló, azt fenntartó és kormányzó Isten hívője.

Theocentrikus az a szemlélet, amelynek középpontjában az Isten áll.

Theologia: az Istenről szóló tan, hittudomány.

Transzcendens, l. immanens.

Tudat l. érzet.

Újkantianizmus: a Fichte—Hegel-féle spekulációk válságával támadt filozófiai mozgalom, amely felújította és továbbfejlesztette Kant bölcséletét, szemben Marx-szal, aki ezt a válságot realista történelmi felfogásának kiévitésével oldotta fel.

Univerzalizmus: egyetemesség, mindent felölelés; ellentéte az individualizmus, amely a gondolkodásban és a társas együttélésben is az egyénre veti a súlyt, szemben az univerzalizmus összesség elvével; az individualizmus erkölcsi célja az egyén boldogulása, az univerzalizmusé az összesség; az individualizmus politikájában az állam az egyéni boldogulás segédeszköze, az univerzalizmus szerint az egyén feloldódik az összességben.

Világnézet: azoknak a gondolatoknak, képzeteknek és eszméknek az összessége, melyekkel az ember a világot a maga egészében és benne a maga helyzetét felfogja. Ez a felfogás függ az egyén lelki alkatától, társadalmi helyzetétől és ennek felismerésétől. A világnézet által alkotjuk meg a világnézetet.

Voluntarizmus: a lélektannak és a bölcséletnek az az iránya, mely az akaratot tekinti a lelki élet alaptevékenységének és a lét lényegének.

Waldensiek: Waldus Péter hívei. Waldus lyoni kereskedő 1173-ban tetemes vagyonát a szegények között osztotta szét és életét a nyomorultak istápolására szánta. Hirdette a visszatérést az Írás szavaihoz, hívei körében pedig vagyonközösségi eszmék terjedtek el. Emiatt és az egyházellenes beállítottság miatt ez a szociális-vallási mozgalom egyházi és világi részről üldözöbe vették: a waldensiek fegyveresen ellenállottak és csak a 13. században sikerült őket kiírtani.

Windelband Wilhelm (1848—1915) német *újkantianus*

(l. ott) történész és filozófus; böleseitét a történelmi beállítottság jellemzi. Az értékelméleti kriticismus megalapítója, Kant nyomdokain. Kiemelkedő munkája filozófiatörténete, amelyben elsőnek tárgyalja a tudományt problémátörténeti alapon. Lényegében a filozófia történetböleseite ez, s kultúr-filozófiája alkalmas arra, hogy általa a filozófia nagy kultúráit egymásba kapcsoljuk; viszont álláspontja egyoldalú, mert kizárja tárgyköréből a valóság kutatását és az újabb filozófia több más jelentős problémáját. Ez a kirekesztés azonban állásfoglalás nála a kialakulásnak induló újabb metafizikai irányzattal szemben.

Wundt Wilhelm (1832—1920) az élettan és lélektan kiemelkedő német művelője, a kísérleti lélektan megalapítója. Lélektani kutatásai alapján írt számos böleseleti munkát is.

Wykliff John (1320—1384) a reformáció angol előhírnöke, oxfordi egyetemi tanár. Küzdelmének politikai alapja az angol függetlenségi törekvés a pápasággal szemben. Társadalmi téren a szegénység mozgalmává vált. A parasztság e vallásos színezetű mozgalom során II. Richard királynak átadta első gazdasági programját, s követelte a kiváltságok megszüntetését.

Biblioteca Județeană
— CLUJ —

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	3
I. Társadalmi rendszer és világszemlélet	17
II. A fölemelkedő kapitalizmus természetfelfogása	19
a) Idealizmus és materializmus	19
b) Teológia és kauzalitás	24
c) Kvalitás és kvantitás	27
III. A fölemelkedő kapitalizmus bölcelete	29
a) A dogmatikus rendszerek	29
b) A kritikai filozófia	33
c) A dialektikus filozófia	39
IV. A szervezett kapitalizmus világszemlélete	45
V. A marxista történelmi felfogás és a filozófia	52
A szerző jegyzetei	54
Betűrendes név- és tárgymutató	56

